UNIVERSAL LIBRARY

OU_184382

UNIVERSAL LIBRARY

OUP—2272—19-11-79—10,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. S 81 D99R   Accession No. S 194

Author द्विवेदी, कपिलदेव

Title राष्ट्र-गीताञ्जलि; 1945.

This book should be returned on or before the date last marked below.

राष्ट्र-गीताञ्जलिः

•

कपिलदेव द्विवेदी

•

विश्वभारती अनुसंधान परिषद्
ज्ञानपुर (वाराणसी)

RASHTRA-GITANJALI

by

Dr. K.D. DVIVEDI

First Edition, 1978

© डॉ० कपिलदेव द्विवेदी

S1945

मूल्य

अजिल्द : १०.००

सजिल्द : १५.००

उत्तरप्रदेश-संस्कृत-अकादमी-प्रदत्त-

आर्थिक-साहाय्येन प्रकाशित

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY HYDERABAD

प्रकाशक

विश्वभारती अनुसंधान परिषद्

शान्ति-निकेतन, ज्ञानपुर (वाराणसी)

वितरक

विश्वविद्यालय प्रकाशन, चौक, वाराणसी

मुद्रक

शीला प्रिण्टर्स, लहरतारा, वाराणसी

समर्पणम्

सच्चारित्र्य-गुणोच्छ्रयार्जित-यशःस्तोमैः सदा भास्वरैः,
स्वातन्त्र्यार्थ-समर्पितात्म-विभवैः क्रान्त्येकनिष्ठैः प्रियैः।
वीरैर्यैस्तु हुतात्मभिर्भरतभू-कीर्तिर्भवे ख्यापिता,
तेभ्यः साधु समर्प्यते कृतिरियं 'देवेन' श्रद्धाजुषा॥

कपिलदेव द्विवेदी

माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः ।

अथर्व० १२-१-१२

वयं तुभ्यं बलिहृतः स्याम ।

अथर्व० १२-१-६२

वयं राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः ।

यजु० ९-२३

अहं राष्ट्री संगमनी वसूनाम् ।

ऋग्० १०-१२५-३

विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त ।

यजु० १०-४

आत्म-निवेदनम्

संस्कृतभाषायाम् अनेके प्रौढा ज्ञानविज्ञान-ग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते, परन्तु राष्ट्रीय-भावना-प्रधानानां काव्यादिग्रन्थानाम् अभावो नितरां मे मानसम् अदूयत। तदभाव-पूर्त्यै एव मामकोऽयं तुच्छः प्रयासः। भारतीय-स्वातन्त्र्योत्तरं भारतीयानां परममेतत् कर्तव्यं यत् कथं भारतस्य स्वातन्त्र्यरक्षा स्यात्; भारतीयेषु राष्ट्रीय-भावना व्याप्नुयाद् जागृयाच्च; भारतीय-युवजनेषु क्रान्तिभावना प्रसर्पेत्; कथं च जना देशहिताय बलिदान-तत्परा भवेयुः, इत्यादि-भावनाः समालम्ब्य काव्यस्यैतस्य प्रणयने प्रवृत्तः। यैर्हुतात्मभिर्वीरैः भारत-स्वाधीनतायै, भारतगौरव-वृद्ध्यै, पराधीनता-पाश-निवृत्त्यै च स्वकीयानि जीवनानि तृणवत् परित्यक्तानि, तेषां गुणगाथा कस्य न चरित्रोन्नतिं विधातुं प्रभवति, इति विचार्यात्र तेषां हुतात्मनां जीवनवृत्तानि ग्रथितानि। भारतीय-गौरवं मातृभूमि-गौरवं च विविध-गीतिरूपेणात्र प्रस्तूयते। राष्ट्रियं कर्तव्यम्, राष्ट्रोद्बोधनम्, स्वदेशानुरागः, सत्याग्रहः, सर्वोदयः, दलितोद्धारः, श्रम-दानम्, वसुधैव कुटुम्बकम्, इत्यादयो राष्ट्रिय-भावना-प्रधाना विषया अत्र संगृहीताः। भारतीय-स्वातन्त्र्य-युद्धस्य क्रान्त्यात्मकस्य शान्त्यात्मकस्य च वर्णनं नैव उपलभ्यते संस्कृते। तदत्र ख-खण्डे विशेषतः प्रस्तूयते।

संस्कृतभाषा लोकप्रिया स्यादिति विचारम् अनुसृत्य सरल-सरस-पदावलि-समवेतैव शैली अत्र समालम्बिता। गीतिषु विशेषतो मधुर-पदावली-संयोजनं विहितम्। पाण्डित्य-प्रदर्शनं सर्वथा परिहृत्य प्रतिपदं सरलतम-पदानामेव प्रयोगोऽत्र कृतः। संस्कृत-भाषायाः स्वारस्यं यथा न लुप्येत्, तथैव नितरां प्रयतितम्। काव्य-रसास्वादेन सममेव राष्ट्रीय-भावना जन-मानसेषु प्रसरेदिति तादृशी एव शैली समालम्बिता।

भाषा-विषये पर्याप्तम् औदार्यमिह उपलप्स्यते। भाषा-दुरूहता-निवारणाय प्रचलित-शब्दानां तादृग्रूपेण प्रायशः प्रयोगो विहितः। व्यक्ति-नामसु, स्थानादि-नामसु च पद्य-नियमान् अनुरुध्य आवश्यकतानुसारं मात्रादि-परिवर्तनं विहितम्। 'अपि माषं मषं कुर्यात् छन्दोभङ्गं न कारयेत्' इत्येष नियमोऽपि यथाशक्ति परिपालितः। आंग्ल-जनानां यवनादीनां च नाम-प्रयोगे छन्दोनियमान् अनुसृत्य किंचित् परिवर्तनं विहितम्, क्वचिच्च तेषां संक्षिप्तं रूपमाश्रित्यैव कार्यं निर्वाहितम्।

ग्रन्थे निबद्धानि कानिचिद् गीतानि आकाशवाण्याः दिल्ली-केन्द्रतः, लक्ष्मणपुर-केन्द्रतः, प्रयागादि-केन्द्रतश्च प्रसारम् आप्तानि। तेषां प्रकाशन-स्वीकृति-प्रदानार्थम् 'आकाश-वाणी' नितरां साधुवादार्हा।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशने 'संस्कृत अकादमी, उत्तरप्रदेशः' सार्धसहस्र-रूप्यक-मितम् आर्थिकं सहयोगम् अदात्, तदर्थं संस्कृत-अकादमी धन्य-वादार्हा।

हुतात्मनां जीवनवृत्तमेव मम प्रेरणा-स्रोतः, इति समेऽपि ते हुतात्मनो मम श्रद्धाञ्जलि-भाजनं सन्ति। कैश्चिद् विद्वद्भिः सहयोगिभिश्चात्र साहाय्यम् आचरितम्, तदर्थं ते धन्यवादार्हाः। पं० अमरनाथशुक्लो मम सहयोगी विविध-परामर्श-दानार्थं धन्यवादार्हः। मदीयाः सूनवो नित्यं प्रेरणादानेन सामग्री-संकलनादिकार्येषु च साहाय्यदानेन आशीर्वादम् अर्हन्ति। श्रीमती भारती, भारतेन्दुः, धर्मेन्दुः, प्रतिभा, ज्ञानेन्दुः, विश्वेन्दुः, आर्येन्दुश्च प्रतिपलं वर्धेरन्, क्रान्तिवह्नि च प्रसारयेरन् इति मे कामना।

गुणग्राहिणो विद्वांसोऽत्र प्रार्थ्यन्ते यत् ते ग्रन्थे परिवर्तनादि-परामर्शान् संप्रेष्य माम् अनुग्रहीष्यन्ति।

'माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः'

शान्ति-निकेतन, ज्ञानपुर (वाराणसी)
विजय-दशमी, २०३५ वि०
दिनांक ११-१०-७८ ई०

कपिलदेव द्विवेदी

अनुक्रमः

(खण्ड–१)

क्रम सं०	शीर्षकम्	छन्दः	पृष्ठम्
१.	भारत-राष्ट्र-वन्दनम्	गीतिका	१
२.	वन्दे भारत-मातरम्	गीतिका, मात्रासमकं जातिः	३
३.	राष्ट्रगानम्	गीतिका, मात्रासमकं जातिः	५
४.	मातृभूमिः	गीतिका	७
५.	मातृभूमि-स्तवः	गीतिका, स्रग्विणी	९
६.	भारतं तं नुमो०	गीतिका, स्रग्विणी	११
७.	जयतु जयतु मे भारतदेशः	गीतिका	१५
८.	प्रभो, तं भारतं रक्ष	गीतिका	१७
९.	भारत-देशः	गीतिका	१९
१०.	राष्ट्र-ध्वज-गीतम्	गीतिका, मात्रासमकम्	२१
११.	स्वाधीनता	गीतिका, भुजंगप्रयातम्	२३
१२.	प्रयाण-गीतम्	गीतिका	२५
१३.	राष्ट्र-रक्षा	गीतिका, भुजंगप्रयातम्	२७
१४.	स्वदेशानुरागः	उपजातिः	२९
१५.	भारत-गौरवम्	द्रुतविलम्बितम्	३१
१६.	राष्ट्रियं जागरणम्	गीतिका, भुजंगप्रयातम्	३५
१७.	राष्ट्रियं कर्तव्यम्	तोटकम्	३९
१८.	राष्ट्रोद्बोधनम्	उपजातिः	४३
१९.	भारतीय-जनतन्त्रोपलब्धयः	उपजातिः	४५
२०.	नवयोजना-साफल्यम्	द्रुतविलम्बितम्	५१
२१.	भारतस्य विजयोद्घोषः	उपजातिः	५५
२२.	लोकतन्त्रं जयेत्	स्रग्विणी	५६
२३.	स्वाधीनता-दिवसः	गीतिका	६०
२४.	गणतन्त्र-दिवसः	गीतिका	६२
२५.	राष्ट्र सन्देशः	गीतिका, प्रमाणिका	६४
२६.	क्रान्ति-गीतम्	गीतिका, स्रग्विणी	६६
२७.	सत्याग्रहः	गीतिका, मात्रासमकम्	६८
२८.	सर्वोदयः	उपजातिः	७०
२९.	वसुधैव कुटुम्बकम्	गीतिका, स्रग्विणी	७२
३०.	हुतात्मानः	उपजातिः	७४

क्रम सं०	शीर्षकम्	छन्दः	पृष्ठम्
३१.	राष्ट्र-प्रहरी	गीतिका, भुजंगप्रयातम्	७६
३२.	दलितोद्धारः	भुजंगप्रयातम्	७८
३३.	श्रमदानम्	गीतिका, भुजंगप्रयातम्	८०
३४.	रक्तदानम्	भुजंगप्रयातम्	८२
३५.	दयानन्द-स्तवः	गीतिका, प्रमाणिका	८४
३६.	दयानन्दः स्वामी जयति०	शिखरिणी	८६
३७.	दयानन्दवीरो यतिर्भातु०	गीतिका, भुजंगप्रयातम्	८८
३८.	विलसतु गांधिः०	गीतिका, मात्रासमकम्	९०
३९.	जयतु सुभाषः	गीतिका, मात्रासमकम्	९२
४०.	अरविन्दो विजयते	उपजातिः	९४
४१.	हिमाद्रि-वैभवम् (क) बदरीनाथः	गीतिका, मात्रासमकम्	९५
४२.	” (ख) केदारनाथः	गीतिका, मात्रासमकम्	९७
४३.	” (ग) हैमकुण्डम्	गीतिका, मात्रासमकम्	९९
४४.	ग्राम-लक्ष्मीः	गीतिका, भुजंगप्रयातम्	१०१
४५.	कृषकः	गीतिका, मात्रासमकम्	१०३
४६.	गीर्वाणवाणी	गीतिका, भुजंगप्रयातम्	१०५
४७.	संस्कृत-भाषा-गरिमा	शिखरिणी, अनुष्टुप्	१०७
४८.	आदर्श-शिक्षा-पद्धतिः	शार्दूल-विक्रीडितम्	१०९
४९.	राष्ट्र-कुसुमाञ्जलिः	गीतिका, मात्रासमकम्	१११
५०.	जय भारतमाता (आरती)	गीतिका	११३

खण्ड–२

५१.	भारतीय-क्रान्ति-वृत्तम् (क) १८५७ ई० स्वा० युद्धम्	उपजातिः	११७-१४०
५२.	(ख) क्रान्ति-युद्धम् (१८७१-१९४७)	उपजातिः	१४१-१७६
५३.	(ग) शान्तियुद्धम् (१८८५-१९४७)	उपजातिः	१७७-२०२

परिशिष्टम्

शान्ति-स्तोत्रम्	वसन्ततिलका	२०३-२०४
भारत-वन्दना	अनुष्टुप्	२०५

खण्ड—१

राष्ट्र-गीताञ्जलिः

१. भारत-राष्ट्र-वन्दनम्

(गीतिका)

(१)

नमामि राष्ट्र-भारतं
गुणाकरं प्रभा-रतम् ।
विभाकरं सुधाकरं
समस्त-लोक-भास्करम् ॥ नमामि० ॥

(२)

गिरीन्द्र-वृन्द-वन्दितं
सदा सुधाऽऽपगावृतम् ।
प्रफुल्ल-शाखि-शोभितं
खगारवैर्निनादितम् ॥ नमामि० ॥

(३)

प्ररूढ-शस्य-श्यामलं
तपः-प्रभा-समुज्ज्वलम् ।
श्रुतेर्निनाद-निर्मलं
श्रये सदा-समुज्ज्वलम् ॥ नमामि० ॥

(४)

जय-ध्वज-प्रशोभितं
त्रिवर्ण-केतु-राजितम्
अमित्र-मान-मर्दनं
सुहृत्स-दर्प-भञ्जनम् ॥ नमामि० ॥

(५)

स्वज्ञान-दीप्ति-भास्वरं
गुण-प्रभा-विकस्वरम् ।
स्व-पौरुषाप्त-रोचिषं
स्वयोजनाप्त-ज्योतिषम् ॥ नमामि० ॥

(६)

प्रबुद्ध-शुद्ध-मानसं
तपोविधूत-कल्मषम् ।
सदाऽऽर्यवृन्द-वन्दितं
सुधी-प्रवीर-चर्चितम् ॥ नमामि० ॥

(७)

हुतात्म-दीप्ति-भास्वरं
प्रवीर-शौर्य-द्योतितम् ।
सुधा-दया-गुणाकरं
श्रये सुखौघ-शान्ति-दम् ॥ नमामि० ॥

(८)

समस्त-विश्व-वन्दितं
गुणोच्चयार्जनोच्छ्रितम् ।
अहिंसया सुखावहं
समस्त-विश्व-दोष-हृम् ॥ नमामि० ॥

(९)

गुणाञ्चितं प्रभाञ्चितं
समस्त-गौरवाञ्चितम् ।
दरिद्र-दीन-तारकं
सदाऽऽर्य-वर्त्म-धारकम् ॥ नमामि० ॥

(१०)

त्वदङ्घ्रि-पद्म-सेवनं
समस्त-दोष-नाशनम् ।
अशेष-शोक-शोषणं
सुखौघ-सिन्धु-पोषणम् ॥ नमामि० ॥

२. वन्दे भारत-मातरम्

(गीतिका) (मात्रासमकं जातिः)

(१)

वन्दे भारत-मातरमेतां
सुषमा-गौरव-गुम्फित-वेषाम् ।
हिमगिरि-शुभ्र-किरीट-सुशोभां
विन्ध्य-राजि-कटि-रत्न-सुमध्याम् ।। वन्दे० ।।

(२)

शस्य-श्यामलां गुण-गण-हृद्यां
कुसुम-समृद्धि-फलैरभिनन्द्याम् ।
क्रान्तिकारि-बलिदान-मनोज्ञां
शान्तिदूत-जन-त्याग-बलाढ्याम् ।। वन्दे० ।।

(३)

शौर्य-धैर्य-बल-संचित-शक्ति
त्याग-तपोबल-संश्रित-शान्तिम् ।
करुणा-मुदिताऽमृतमय-चित्तां
दीन-हीन-जनतार्ऽपित-वित्ताम् ।। वन्दे० ।।

(४)

षष्टि-कोटि-जन-घोष-करालां
शान्ति-सरोवर-रुचिर-मरालाम् ।
धान्य-समृद्धि-समेधित-शोभां
सरितां कल-रव-राजित-देहाम् ।। वन्दे० ।।

(५)

तुहिनदीधितेर्दीधिति-रम्यां
तिग्मदीधितेर्दीधिति-दीप्ताम् ।
हास-लास्य-लय-गीति-गुणाढ्यां
स्नेह-दया-शुचिता-रुचिराभाम् ।। वन्दे० ।।

(६)

शत्रु-मर्दिनीं खल-दल-दलनीं ।
दुःख-हारिणीं शोक-तारिणीम् ।
ताप-शाप-भय-त्रास-वारिणीं
दैन्य-दोष-मद-रोष-हारिणीम् ॥ वन्दे० ॥

(७)

सुखदां वरदां सुरुचि-हासिनीं
मञ्जुल-वाचं स्नेह-धारिणीम् ।
दीन-हीन-पतिताऽऽर्ति-हारिणीं
साम्य-सौख्य-मुदिता-प्रसारिणीम् ॥ वन्दे० ॥

(८)

रोग-शोक-भय-दुःख-प्रहर्त्रीं
क्षोभ-रोष-क्षय-क्षति-संहर्त्रीम् ।
जागृति-ममता-गुण-संधर्त्रीं
नव्य-चेतनोत्साह-प्रदात्रीम् ॥ वन्दे० ॥

(९)

शान्ति-सौख्य-दां भुक्ति-मुक्ति-दां
जीवन-जागृति-स्फूर्ति-शक्ति-दाम् ।
विश्व-ज्ञानदां विश्व-प्रेमदां
विश्व-शान्तिदां करुणा-पूर्णाम् ॥ वन्दे० ॥

(१०)

क्रान्ति-शान्ति-कर-युग्म-धारिणीं
पाप-तापिनीं स्वार्थ-नाशिनीम् ।
शक्ति-भक्ति-बल-वीर्य-दायिनीं
क्रान्ति-तोषिणीं शत्रु-शोषिणीम् ॥ वन्दे० ॥

३. राष्ट्र-गानम्

(गीतिका) (मात्रासमकं जातिः)

(१)

जन-गण-मङ्गलदायक ! जय हे !
भारतदेश ! सदा तव जय हे !
ज्ञान-ज्योतिरयममृत-सूतिः,
शक्ति-भक्ति-हृत-गौरव-भूतिः ॥ जन० ॥

(२)

खग-रव-पूर्णः सुषमाऽऽकीर्णः,
शस्य-श्यामलो गरिमोत्कीर्णः ।
विश्वज्ञानदो विश्व-प्रेम-दो
विश्व-शान्ति-बन्धुत्व-भावदः ॥ जन० ॥

(३)

हिमगिरि-शोभित-मञ्जुल-मूर्तिः
विन्ध्य-शैल-शिखरार्चित-भूतिः ।
गङ्गा-यमुना-सिन्धु-नर्मदा-
तापी-कृष्णा-जलरव-हृद्यः ॥ जन० ॥

(४)

उत्कल-बङ्ग-पञ्चनद-पुष्टः
असम-विहार-हार-संजुष्टः ।
उत्तर-मध्य-देश[१]-संपुष्टः,
गुर्जर-राजपुत्र[२]-संहृष्टः ॥ जन० ॥

(५)

आन्ध्रदेश-तमिलार्पित-शक्तिः
महाराष्ट्र-कृत-गौरव-पूर्तिः ।
कर्णाटक-कृत-गति-लय-रम्यः
केरल-सुषमा-प्रतिपल-हृद्यः ॥ जन० ॥

---

१. उत्तरप्रदेश-मध्यप्रदेशौ । २. गुजरात-राजपूताना-प्रदेशौ ।

(६)

षष्टि-कोटि-जन-मंगल-घोषः,
वेद-चारु-ध्वनि-संहृत-दोषः ।
शौर्य-धैर्य-बल-संहृत-रोषः,
मुक्ता-मणि-गण-संचित-कोषः ॥ जन० ॥

(७)

आर्य-पारसी-यवन-सिक्ख-जन-
ख्रिस्त-बुद्ध-जिन-मत-मन्तारः
ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रजन-
संहृत-भेद-भाव-संचारः ॥ जन० ॥

(८)

तव आह्वान-समर्पित-देहाः,
वीरास्त्यक्त-धान्य-धन-गेहाः ।
तव चरणार्पित-जीवन-स्नेहाः,
धन्यास्ते बलिदान-प्रवीणाः ॥ जन० ॥

(९)

स्नेहपुञ्ज हे ! शक्तिपुञ्ज हे !
ज्ञानपुञ्ज हे ! गौरव-मूर्तिः ।
क्रान्ति-दीक्षया देहि चेतनां
शान्ति-दीक्षया हर भव-तापम् ॥ जन० ॥

(१०)

ज्योतिर्मय हे भुवन-भास्कर !
त्रास-नाश-भय-दोषं संहर ।
भ्रातृभाव-समता-ममतायाः
प्रतिपलमविचल-भावं संभर ॥ जन० ॥

●

४. मातृभूमिः

(गीतिका)

(१)

मातृभूमे ! सदा शक्ति-संचारिके !
पादपद्मे शुभे ते नतिः संततम् ।
ज्ञान-ज्योतिः-प्रसूः सौख्य-संचारिणी
दुःख-दावाग्नि-हर्त्री मनोमोहिनी ॥ मातृभूमे० ॥

(२)

त्वं हि क्रान्तिः सदा न्याय-रक्षा-परा
शत्रु-संमर्दनी क्रूर-मानापहा ।
ज्ञान-शक्ति-प्रदा उद्यमाधायिनी
शक्ति-स्रोतः-स्वरूपा सुखाधायिनी ॥ मातृभूमे० ॥

(३)

पावनं ते रजः सर्व-सौख्याकरं
क्रान्तिदूतैः शिरोभिः सदा धारितम् ।
शक्तिदं शौर्यदं भक्तिदं मुक्तिदं
ज्ञानदं मानदं तापहं पापहम् ॥ मातृभूमे० ॥

(४)

पावनं ते पयो दुग्ध-धारोपमं
पावनं ते वनं पावनाः पर्वताः ।
पावनी ते सरिद् वृक्षमाला शुभा
पावनं ते समस्तं मतं सौख्यदम् ॥ मातृभूमे० ॥

(५)

पावनं ते प्रसूनं सुगन्धावहं
पावनं क्षेत्रमेतत् सुसस्यैर्वृतम् ।
पावनं ते दिनं पावनी यामिनी
पावनं कन्दमूलं फलं सौख्यदम् ॥ मातृभूमे० ॥

(६)

यत्र हैमो गिरिस्ते किरीटप्रभो
नाग-कश्मीर-[1]भूस्ते भुजौ संमतौ ।
यत्र गङ्गा सदा रक्त-संचारिका
विन्ध्यमाला मता पृष्ठवंशोपमा ।। मातृभूमे० ।।

(७)

गुर्जरान्ध्रौ[2] मतौ यत्र जङ्घोपमौ
मध्यदेशः[3] कटिः सर्वशोभावृतः ।
केरलस्तामिलः[4] पादरूपौ मतौ
सागरेणार्चितं पादयुग्मं शुभम् ।। मातृभूमे० ।।

(८)

विश्ववन्द्या सदा त्वं गुणैरर्चिता
ज्ञानज्योतिःप्रदाऽध्यात्म-संदेशिका ।
सत्यनिष्ठा सदा सत्यशिक्षापरा
सत्यधर्मोदया सर्वधर्मप्रिया ।। मातृभूमे० ।।

(९)

विश्वशान्तिः सदा ते मतं संमतं
विश्वबन्धुत्वशिक्षा सदा ते प्रिया ।
त्वं तु विश्वं कुटुम्बं सदा मन्यसे
ज्ञानदात्री सदा पापहर्त्री मता ।। मातृभूमे० ।।

(१०)

क्रान्ति-संचारिणी दुष्ट-संहारिणी
सौख्य-संधारिणी दुःख-संवारिणी ।
शक्तिरूपा सदा भक्तिरूपा प्रिया
जीवनं मेऽर्पितं तेऽङ्घ्रियुग्मे शुभे ।। मातृभूमे० ।।

---

१. नागालैंड-कश्मीरप्रदेशौ, २. गुजरात-आन्ध्र-प्रदेशौ, ३. मध्यप्रदेशः, ४. तमिलनाडुः ।

५. मातृभूमि-स्तवः

(गीतिका) (स्रग्विणी वृत्तम्)

(१)

मातृभूमिः सदा देवभूमिः शुभा
देववर्यैर्वृता वीरवर्यैः स्तुता ।
भारती भूरियं रत्नगर्भा मता
स्वर्णभूमिर्मणीनां खनिः संमता ॥ मातृ० ॥

(२)

मातृभूमेस्तु तुल्यं न किंचिद् भवे
मातृभूमिस्तु स्वर्गादपि श्रेयसी ।
प्राणदात्री सदा चान्नदात्री स्थिता
पालिका पोषिका मातृरूपा मता ॥ मातृ० ॥

(३)

मातृभूमिः सदा वन्द्यते स्तूयते
पुत्ररूपा वयं स्नेहभाजो मताः ।
मातृभूमेर्ऋणान्नैव मुक्तिर्भवे
प्राणदानं सदाऽपेक्षते मातृभूः ॥ मातृ० ॥

(४)

क्रान्तिदूतैः सदा प्राणदानैः स्तुता
शान्तिदूतैः सदा स्वार्थत्यागाद् वृता ।
धर्मनिष्ठैः स्वदेहार्पणेनाऽऽदृता
देशभक्तैश्च शूलिः प्रियेवाऽऽदृता ॥ मातृ० ॥

(५)

स्वर्गरूपा सदा स्नेहरूपा प्रिया
हैम-विन्ध्याद्रिमाला-गुणालंकृता ।
शस्य-श्यामा सरिद्भिः सुरक्ताञ्चिता
पद्मजा[1] शैलजा[2] नीरजेवा[3]ऽऽदृता ॥ मातृ० ॥

---

१. लक्ष्मीः, २. पार्वती, ३. कमलिनी ।

(६)

अन्नदानैः सदा तोयदानैः स्तुता
कन्द-मूलैः सुपुष्पैः फलैर्मण्डिता ।
पूतपांसुः श्रिता तीर्थराजैः शुभैः
मातृशक्तिः सदा प्रेरणादायिनी ॥ मातृ० ॥

(७)

शक्तिदात्री सदा स्नेहस्रोतः प्रिया
सौख्यधात्री सदा शान्तिरूपा मता ।
तेऽङ्घ्रियुग्मं सदा पाप-सन्तापहं
दोषहं रोषहं क्लेशहं द्वेषहम् ॥ मातृ० ॥

(८)

विश्वशान्तेः सदा शिक्षिका शान्तिदा
शान्तिधामाऽऽश्रया श्रेयसे ज्ञानदा ।
विश्वबन्धुत्व-शिक्षाप्रदा भैरवा
शत्रु-संहारिणी दैत्य-विध्वंसिनी ॥ मातृ० ॥

(९)

भारतीयाः समे ते सुता लालिताः
पालिताः पोषिताः स्नेह-संवर्धिताः ।
भ्रातृरूपा न तेषां विरोधः शुभः
स्नेह-भावोदयः प्रोन्नतेः कारकः ॥ मातृ० ॥

(१०)

धर्मभेदो न वा जातिभेदः शुभो
वर्गभेदो न वा वर्णभेदः शुभः ।
मातृभूमेः समुत्कर्षहेतोर्मुदा
प्राणदानं वरं वित्तदानं शुभम् ॥ मातृ० ॥

●

६. भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः

(गीतिका) (स्रग्विणी-वृत्तम्)

(१)

यत्र वेदध्वनिः पापसंहारिणी
यत्र शास्त्रादि-चर्चा मनोमोहिनी ।
यत्र वेदान्त-विद्या सुधाधायिनी
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः ॥

(२)

यत्र सत्यं शिवं सुन्दरं राजते
यत्र धर्मार्चना वीरपूजा सदा ।
यत्र विश्वं कुटुम्बं मतं श्रेयसे
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः ॥

(३)

यत्र गङ्गा नदी, यत्र कालिन्दिका
यत्र गोदा च कृष्णा च कावेरिका ।
यत्र सिन्धुर्विपाशा शुभा नर्मदा
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः ॥

(४)

यत्र रामश्च कृष्णश्च विश्वात्मनौ
यत्र बुद्धो वसिष्ठश्च वल्मीकजः ।
गोतमो जैमिनिः श्रीकणादो मुनिः
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः ॥

(५)

यत्र रामायणं च महाभारतं
दर्शनानां चयो यत्र ज्ञानामृतम् ।
यत्र स्मृत्यादिकं धर्मशास्त्रोच्चयो
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः ॥

(६)

यत्र सीता सती रामप्राणप्रिया
यत्र कृष्णप्रिया राधिका राजते ।
यत्र गार्गी च विद्योत्तमा राजतो
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः ॥

(७)

यत्र व्यासो मुनिः पाणिनिः पिङ्गलः
कालिदासः कविर्भारविर्भास्वरः ।
माघ-हर्षादयः काव्यकारोत्तमाः
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः ॥

(८)

यत्र कादम्बरी विज्ञ-चेतोहरी
मेघदूतं मनोदूत-कान्तं मतम् ।
गीतगोविन्दकं कृष्णलीलामृतं
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः ॥

(९)

यत्र हैमो हिमाच्छादितः पर्वतो
यत्र कश्मीर-भूःस्वर्ग-शोभा-स्थली ।
विन्ध्यमालाऽर्वली-सत्पुडा-संहतिः
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः ॥

(१०)

यत्र काशी पुरी ज्ञान-विद्या-प्रदा
यत्र काञ्ची पुरी ज्ञान-गीताश्रया ।
यत्र वृन्दावनं कृष्णलीलाश्रयं
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः ॥

(११)

यत्र तीर्थाधिपः संगमो राजते
नेहरू-मालवीयौ नृणामादृतौ ।
उत्तरः स प्रदेशो जनैर्गीयते
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः ॥

(१२)

यत्र बौद्धा विहारा अशोको नृपो
ज्ञान-विद्या-स्थलं यत्र नालन्दकम् ।
स्तूप-चैत्यैर्विहारोऽस्ति ख्यातिं गतो
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः ॥

(१३)

क्रान्तिदूतः सुभाषो वसुर्भासते
बंकिमो देशभक्तो रवीन्द्रः कविः ।
रामकृष्णारविन्दादृता[१] बङ्गभूः,
भारतं तं नुमा भारतं तं नुमः ॥

(१४)

नानको भक्तवर्यश्च शिष्याग्रणीः[२],
यत्र गोविन्दसिंहश्च सिंहोपमः ।
लाजपत्रार्चिता[३] पुण्यपञ्चालभूः[४],
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः ॥

(१५)

यत्र राणाप्रतापः प्रतापाश्रयो
भक्त-मीरा सुवीरा प्रिया पद्मिनी ।
राजपुत्र-स्थली[५] जैन-पूजा-स्थली[६]
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः ॥

---

१. रामकृष्ण-परमहंसः, अरविन्दघोषश्च । २. सिक्खसंप्रदायप्रवर्तकः ।
३. लाला लाजपतरायः । ४. पंजाब-प्रदेशः । ५. राजपूताना-प्रदेशः ।
६. आबू-पर्वते जैनमन्दिरम् ।

(१६)

यत्र गान्धिर्गुणाब्धिः पटेलः[1] सुधीः,
धर्ममूर्तिर्दयानन्द-स्वामी स्थितः।
सोमानाथान्वितो गुर्जरो[2] राजते
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः॥

(१७)

लौह-संयन्त्र-भूर्मिभिलाई-युतो
विक्रमेणार्चितोऽवन्तिका-संगतः।
मध्यदेशोऽत्र[3] भोपाल-सिप्रान्वितो
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः॥

(१८)

बालगङ्गाधरो[4] यत्र ज्ञानेश्वरः
सन्त-दासः[5] शिवाजी-शिवाराधितः।
यत्र मुम्बापुरी तन्महाराष्ट्रकं
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः॥

(१९)

शंकरो[6] दिव्यधीर्यत्र रामानुजः
सायणो माधवो यत्र रामेश्वरम्।
यत्र कर्णाट-संगीत-शोभा-स्थली
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः॥

(२०)

यत्र क्रान्तेश्च शान्तेश्च दूताः स्थिताः,
ज्ञान-विज्ञान-शौर्य-स्थलं गीयते।
विश्वबन्धुत्व-शिक्षा-प्रसार-स्थलं
भारतं तं नुमो भारतं तं नुमः॥

---

१. सरदार-पटेलः। २. गुजरात-प्रदेशः। ३. मध्यप्रदेशः। ४. बाल-गंगाधरः तिलकः। ५. सन्तः समर्थगुरुः रामदासः। ६. शंकराचार्यः।

७. जयतु जयतु मे भारतदेशः

(गीतिका)

(१)

जयतु जयतु मे भारतदेशः,
जयतु गुणाञ्चित-गौरव-वेशः ।
वीर-प्रसूः सुषमाढ्य-मनोज्ञः,
वीर-वृन्द-परिपालित-देशः ।। जयतु० ।।

(२)

शस्य-श्यामलो नव-रस-पूर्णः,
खग-रव-शोभित-द्रुम-दल-पूर्णः ।
नाना-नद-सरितां रव-तूर्णः
सुखद-सदागति-गति-रय-पूर्णः ।।जयतु०।।

(३)

हिमगिरि-शोभित-मञ्जु-किरीटः
विन्ध्य-मेखला-मणिमय-मध्यः ।
सागर-पूजित-पद-युग-रम्यः
शान्ति-सुधा-रस-गौरव-हृद्यः ।।जयतु०।।

(४)

विश्ववन्द्य-कविवृन्द-समिद्धः
ज्ञान-दीप्ति-श्रित-भूति-समृद्धः ।
तत्त्वज्ञान-गरिमाञ्चित-शुद्धः
शौर्य-धैर्य-बल-बुद्धि-प्रबुद्धः ।।जयतु०।।

(५)

मति-रति-भक्ति-विरक्ति-गुणाढ्यः,
कृति-तति-शक्ति-समन्वित-कायः ।
ज्ञान-भानु-कर-हृत-मल-शुद्धः
ऋद्धि-सिद्धि-सुषमा-सुसमृद्धः ।।जयतु०।।

(६)

सर्वकाल-सुषमा-परमाढ्यः,
कुसुम-समृद्धि-समेधित-शोभः ।
शाद्वल-शोभित-सुरभित-क्षेत्रः,
ज्ञान-भक्ति-कृति-रम्य-त्रिनेत्रः॥जयतु०॥

(७)

कालिदास-कपिलादि-प्रसिद्धः,
माघ-हर्ष-भवभूति-समृद्धः ।
गोतम-जैमिनि-दर्शन-सिद्धः,
उमा-रमा-गुण-गौरव-शुद्धः॥ जयतु० ॥

(८)

ज्ञानामृत-परितोषित-लोकः,
तत्त्वज्ञान-परिशोषित-शोकः ।
शान्ति-सुधा-रस-हृत-कलि-पापः,
कर्मयोग-हृत-मानस-तापः ॥ जयतु० ॥

(९)

गांधि-सुभाष-गुणावलि-वन्द्यः,
कवि-अरविन्द-रवीन्द्र-सुनन्द्यः ।
भक्तसिंह-तिलकाञ्चित-भालः
स्वामि-दयानन्दार्चित-पादः॥ जयतु० ॥

(१०)

शान्ति-क्रान्ति-समवाय-समिद्धः
शक्ति-भक्ति-नय-सिद्धि-समृद्धः ।
निखिल-विश्व-सुख-शान्ति-प्रणुन्नः,
भवतु भवे गुण-कीर्ति-प्रसिद्धः ॥ जयतु० ॥

८. प्रभो, तं भारतं रक्ष

(गीतिका)

(१)

प्रभो ! दुःखाब्धि-संत्रातः !
सदेमं भारतं रक्ष ।
क्षुधा-शोकाग्नि-संतप्तं,
सदेमं भारतं रक्ष ॥ प्रभो० ॥

(२)

सदा विश्वस्य यज्ज्योतिः,
सदा यः प्रेरणा-स्रोतः ।
भुवो मार्गोपदेष्टा यः,
सदा तं भारतं रक्ष ॥ प्रभो० ॥

(३)

श्रुतीनां यत्र संनादः,
यतीनां ज्ञान-संवादः ।
मुनीनां दर्शनोत्कर्षः,
सदा तं भारतं रक्ष ॥ प्रभो० ॥

(४)

भवे बन्धुत्व-शिक्षायाः,
सदैवाग्रेसरो योऽभूत् ।
सदाऽध्यात्मोपदेष्टा यो
मुदा तं भारतं रक्ष ॥ प्रभो० ॥

(५)

धरेयं त्रास-संत्रस्ता
क्षुधा-रोगाऽऽधि-संध्वस्ता ।
अशिक्षा-ध्वान्त-संग्रस्ता,
सुधा-वर्षैः सदा रक्ष ॥ प्रभो० ॥

(६)

सदा यः क्रान्ति-दूतानां
निनादैः पूर्यमाणोऽभूत् ।
सदा क्रान्तेर्निनादेन
सुदेशं भारतं रक्ष ।। प्रभो० ।।

(७)

न शाम्येत् क्रान्ति-सन्देशः,
न रुन्ध्याद् राष्ट्र-सन्देशः ।
न नश्येत् चेतनोत्साहः,
तथैतं भारतं रक्ष ।। प्रभो० ।।

(८)

धरेयं पाविता पूतैः,
स्व-रक्तैः क्रान्तिदूतैस्तैः ।
यशोमालां सदा विन्देत्,
तथैतं भारतं रक्ष ।। प्रभो० ।।

(९)

ज्वलेद् विज्ञान-संज्योतिः,
प्रणश्येदाधि-दुःखाग्निः ।
चरेत् क्रान्तेश्च दावाग्निः,
तथैतं भारतं रक्ष ।। प्रभो० ।।

(१०)

ऋषीणां ज्योतिषा पूतं
हुतात्म-त्याग-संपुष्टम् ।
सुधीनां कीर्ति-संजुष्टं
वरेण्यं भारतं रक्ष ।। प्रभो० ।।

९. भारत-देशः

(गीतिका)

(१)

देशोऽस्तु भारतो मे,
कीर्त्या श्रिया समिद्धः ।
देशः प्रबुद्ध एषः
सुषमा-गुणैः समृद्धः ॥ देशोऽस्तु० ॥

(२)

विश्वस्य शान्ति-हेतुः,
दैन्याऽऽधि-नाश-केतुः ।
गुण-गौरवैक-सेतुः,
ज्ञानोन्नतिं विदध्यात् ॥ देशोऽस्तु० ॥

(३)

कृषकाः कृषौ नियुक्ताः,
तपसा श्रमेण पुष्टाः ।
धन-धान्य-भूति-युक्ताः,
हृष्टाः श्रिया भवेयुः ॥ देशोऽस्तु० ॥

(४)

ये दीन-हीन-लोकाः,
दुःखाग्नि-ताप-तप्ताः ।
शप्ताः सुखैर्वियुक्ताः,
तेषां समुद्धृतिः स्यात् ॥ देशोऽस्तु० ॥

(५)

श्रमजीविनो हि लोकाः
धनिभिस्तिरस्कृता ये ।
वृत्त्यै च शोष्यमाणाः,
राज्येन रक्षिताः स्युः ॥ देशोऽस्तु० ॥

(६)

श्रम-शौर्य-दान-शक्तिः,
सत्याग्रहेऽनुरक्तिः ।
परमेश-प्रीति-भक्तिः,
प्रचरेत् समेऽपि लोके ॥ देशोऽस्तु० ॥

(७)

स्यादन्धभक्ति-नाशः,
नैर्घृण्य-दोष-ह्रासः ।
करुणा-दया-प्रहासः,
ज्योतिश्च जीवनेऽस्मिन् ॥ देशोऽस्तु० ॥

(८)

विश्वाभिराम-देशः
शौर्याप्त-सौख्य-कोशः ।
ज्ञानाग्नि-दग्ध-दोषः,
क्षेमं श्रियं प्रणुद्यात् ॥ देशोऽस्तु० ॥

(९)

क्रान्तेर्ध्वजं दधानः,
शान्तेश्च मन्त्रदाता ।
विश्वस्य ज्ञानदाता
दिव्यां धियं तनोतु ॥ देशोऽस्तु० ॥

(१०)

हिंसा-क्षुधा-विरोधः,
दीनाऽऽर्त-शोष-त्रासः ।
रोगाऽऽधि-दैन्य-दोषः,
शश्वद् विनाशमेयात् ॥ देशोऽस्तु० ॥

●

१०. राष्ट्र-ध्वज-गीतम्

(गीतिका) (मात्रासमकं जातिः)

(१)

जयति त्रिवर्णं गुणगणपूर्णं
जगति समिद्धं सुषमाऽऽकीर्णम् ।
स्नेह-सौख्य-रस-गौरव-मानं
धृति-मति-शक्ति-सुधौघ-निधानम् ॥ जयति० ॥

(२)

विश्व-शान्ति-हित-कृत-सन्देशं
भ्रातृभाव-समतैक-निदेशम् ।
चारु-चरित-कृत-जन-संतोषम्
आधि-व्याधि-भय-शोषण-शोषम् ॥ जयति० ॥

(३)

वीर-केतुरयमुच्छ्रित-दण्डः
शौर्य-प्रधर्षित-रिपु-दल-खण्डः ।
शत्रु-सैन्य दलनेन प्रचण्डः
क्रान्तिकारि-चरितामृत-चण्डः ॥ जयति० ॥

(४)

ध्वजमिममुन्नय, मातरमर्चय,
अञ्चय देशहितार्पित-जीवम् ।
भञ्जय शत्रुं, रञ्जय मित्रं
मण्डय देशं, खण्डय द्वेषम् ॥ जयति० ॥

(५)

केसर-श्वेत-हरित-गुणपूर्णैः
वर्णैर्भ्राजित-रुचिर-सुशोभम् ।
केसर-वर्णित-त्याग-तपोबल-
शौर्य-धैर्य-गरिमोञ्चय-पूर्णम् ॥ जयति० ॥

(६)

श्वेत-वर्ण-धृत-शम-सन्तोषं
सत्य-अहिंसा-शान्ति-गुणौघम् ।
हरित-वर्ण-श्रित-वैभव-भावम्
उन्नति-प्रगति-विकास-गुणाढ्यम् ॥जयति०॥

(७)

धर्म-चक्र-संसूचित-धर्मं
धर्म-नयं धर्मार्पित-देहम् ।
प्रगति-सूचकं चक्रमिदं ते
सूर्य-चक्रमिव ह्रास-विकासम् ॥ जयति० ॥

(८)

लोक-हिताय जगद्धित-हेतोः
भ्रातृभाव-समता-सुख-हेतोः ।
प्रगति-विकास-समुन्नति-हेतोः
विलसेद् राष्ट्रध्वजः सुख-सेतुः ॥ जयति० ॥

(९)

क्रान्तिकारिभिर्जीवन-दानैः,
शान्ति-पथैः सर्वस्व-प्रदानैः ।
वीर-धीर-जन-जीवन-त्यागैः,
अर्चितमेतत् प्रतिपल-रम्यम् ॥ जयति० ॥

(१०)

क्रान्ति-शौर्य-धृति-जीवन-दानं
शिक्षय लोकं, शोषय शोकम् ।
षष्टि-कोटि-जय-नाद-समुत्थं
विहरेद् विलसेद् गौरव-पूर्णम् ॥ जयति० ॥

११. स्वाधीनता (स्वातन्त्र्यम्)

(गीतिका) (भुजंग-प्रयातम्)

(१)

स्वतन्त्राप्ति[1]रेषा सदा सौख्य-दात्री
भयानां प्रहर्त्री गुणानां प्रदात्री ।
त्वमेवासि लोके सदा मानदात्री
सदा कीर्तिदात्री सदा मोददात्री ॥ स्वतन्त्रा० ॥

(२)

न त्वत्तः परं मानदं लोकमध्ये
न त्वत्तः परं सौख्यदं किंचिदस्ति ।
त्वमेवासि लोकस्य चैतन्य-दात्री
सदा प्रेरणाभूः सदा शक्ति-स्रोत ॥ स्व० ॥

(३)

विना त्वां जनाः शक्ति-कीर्त्यादि-हीनाः,
सुबुद्धेर्विहीनाः सदा मान-हीनाः ।
नराः पामरास्ते क्षुधा-दैन्य-त्रस्ताः,
अविद्याऽन्ध-ग्रस्ताः सदा शोक-ध्वस्ताः ॥ स्व० ॥

(४)

विना त्वां नृणां जीवनं मोघमेव
विना त्वां गतिः सर्वदा दुःखदैव ।
विना त्वां शिरस्थः सदा मृत्युरेव
विना त्वां विकासो न हर्षाप्तिरेव ॥ स्व० ॥

(५)

न यत्रास्ति ते दीधितिः[2] सौख्यमूला
न यत्रास्ति ते श्रीः सदा कीर्तिशीला ।
न राष्ट्रं न देशः प्रदेशो विशेषो
विना त्वां श्रितः कीर्तिमिष्टां श्रियं वा ॥ स्व० ॥

---

१. स्वातन्त्र्य-लाभः । २. किरणः, प्रकाशः ।

(६)

त्वमेवासि सौख्यस्य मूलं समन्तात्
त्वमेवासि कीर्त्यादिमूलं पुरस्तात् ।
त्वमेवासि मानस्य शक्तेश्च हेतुः
त्वमेवासि शस्त्रं त्वमेवासि हेतिः ॥ स्व० ॥

(७)

त्वदीये पदाब्जे मुदा देशभक्ताः
बलिं दत्तवन्तो मुदं प्राप्तवन्तः ।
त्वदर्चापरा ये नरा मातृ-भक्ताः
सदा स्थास्नु तेषां यशो राजतेऽत्र ॥ स्व० ॥

(८)

त्वमेवासि शक्तिः, त्वमेवानुरक्तिः,
त्वमेवासि सिद्धिः, त्वमेवासि ऋद्धिः ।
त्वमेवासि मन्त्रः, त्वमेवासि तन्त्रं,
त्वमेवासि शान्तिः, त्वमेवासि क्रान्तिः ॥ स्व० ॥

(९)

त्वमेवासि दुर्गा, त्वमेवासि लभ्या,
अधृष्या त्वमेवासि दुर्धर्षरूपा ।
सदा स्नेह-स्रोतः, सदा शक्तिस्रोतः,
त्वदीयां कृपां याचते सर्व-लोकः ॥ स्व० ॥

(१०)

सदा भारते ते कृपा संतता स्यात्,
त्वदर्चापरा भारतीया भवेयुः ।
विहाय स्वकं स्वार्थजातं जघन्यं
मुदा जीवनं तेऽर्पयेयुः पदाब्जे ॥ स्व० ॥

१२. प्रयाण-गीतम्

(गीतिका)

(१)

प्रयाहि वीर ! सन्ततं
प्रयाहि वीर ! सन्ततम् ।
प्रयाणमेव जीवनं,
प्रयाणमेव जीवनम् ॥ प्रयाहि० ॥

(२)

जगत् प्रयाति संततं
धरा प्रयाति संततम् ।
मरुत् प्रयाति संततं
सरित् प्रयाति संततम् ॥ प्रयाहि० ॥

(३)

यतिः प्रयाति सन्ततं
मतिः प्रयाति सन्ततम् ।
चमूः प्रयाति संततं
घनः प्रयाति संततम् ॥ प्रयाहि० ॥

(४)

गतिः सुधौघ-दायिनी
गतिः सदेष्ट-साधनी ।
गतिः सुखावहा मता
गतिश्च दुःख-नाशनी ॥ प्रयाहि० ॥

(५)

प्रधृष्ट-शत्रु-संयुतां
चमूं विदारयन् सदा ।
जय-ध्वनिं प्रणोदयन्
जयं लभस्व संततम् ॥ प्रयाहि० ॥

(६)

स्व-मातृ-भारतीं स्तुवन्
स्व-देश-भक्तिमाश्रयन् ।
स्व-राष्ट्र-गौरवं भजन्
लभस्व गौरवं सदा ॥ प्रयाहि० ॥

(७)

इयं धरा हुतात्मभिः
स्व-रक्त-दान-पाविता ।
न शत्रु-दोष-दूषिता
तथा यतस्व संततम् ॥ प्रयाहि० ॥

(८)

अशेष-क्लेश-संतति
समस्त-विघ्न-संहृतिम् ।
सदाऽऽत्म-शक्ति-संयुतः
सहस्व सिंहवद् मुदा ॥ प्रयाहि० ॥

(९)

सदाऽऽशिषा युतो भव
नतः स्व-मातृ-पादयोः ।
सदा श्रयस्व गौरवं
स्वदेश-भक्ति-भावितः ॥ प्रयाहि० ॥

(१०)

सदा अमित्र-मर्दनः
सदा सुदृप्त-भञ्जनः ।
स्वदेश-कीर्ति-केतनः
प्रयाहि सिंहवत् सदा ॥ प्रयाहि० ॥

१३. राष्ट्र-रक्षा

(गीतिका) (भुजंगप्रयातम्)

(१)

स्व-देश-व्रते जीवनं येऽर्पयन्ति
यशस्ते भवे शाश्वतं स्थापयन्ति ।
इयं भारती भूः सदा देवपूज्या
सदा रक्षणीया सदा सेवनीया ॥

(२)

स्वदेशस्य रक्षा-विधौ यः प्रणाशः
स्वरक्तस्य दानं श्रमस्यापि दानम् ।
चलं यच्च वित्तं क्षणध्वंसि वर्ष्म
स्वदेशार्पितं जायते शाश्वतं तत् ॥

(३)

इदं जीवनं वृक्ष-सस्योपमानं
सदा जायते नाशमत्यन्तमेति ।
ध्रुवं तत् स्थिरं तत् चिरस्थायि चैव
यदद्धार्ऽर्पितं देश-रक्षा-प्रयत्ने ॥

(४)

यशो ह्यक्षरं शाश्वतं चामृतं च
तनुर्नश्वरा चञ्चला क्षीणयोगा ।
स्वदेशस्य रक्षाव्रते कीर्तिरेव
यशश्चामृतं गौरवं चानवद्यम् ॥

(५)

न जाता मृता वा कियन्तः पृथिव्यां
कियन्तो न वा नाममात्रेण शिष्टाः ।
परं भूतले रोचिषा रोचमानाः
स्वदेश-व्रता भान्ति भास्वत्प्रकाशाः ॥

(६)

न चिन्तोचिता देहनाशस्य जातु
सदा चिन्तनीया प्रिया मातृभूमिः।
धरा मातृरूपा वयं पुत्रभूताः
स्वमात्रे समर्प्यं धनं जीवनं च॥

(७)

धरा याचते ते बलिं नित्यमेव
धरा याचते रक्तदानं पवित्रम्।
अपत्यस्य शौर्येण दानेन नित्यं
यशो मातृभूमेः परां कोटिमेति॥

(८)

स्वदेश-व्रता ये स्वदेहैरजस्रं
बलिं मातृभूम्यै ददत्यात्म-युक्ताः।
न तेषां भयं शस्त्रपातस्य शूलैः
स्वयं निर्भया निर्जरास्ते धरण्याम्॥

(९)

भवे भीरवः कातराः स्वार्थलिप्ताः
मृतिं यान्ति भूयः श्व-काकादिवत् ते।
सुवीराः सुधीराः स्वदेशाभिमानाः
मृतिं वारमेकं प्रयान्तीह शूराः॥

(१०)

यशो वै नृणां प्रेष्ठमेकं सदैव
यशोऽर्थं नृणां जीवनं वित्तमेव।
मुधा स्वं यशः किं कुरुध्वे जघन्यं
ध्रुवे नाश-योगे वरं देश-हेतोः॥

●

१४. स्वदेशानुरागः

(उपजातिर्वृत्तम्)

(१)

न यत्र देशोद्धृति-कामनाऽऽस्ते
न मातृभूमेर्हितचिन्तनं च ।
न राष्ट्ररक्षा-बलिदान-भावः
श्मशान-तुल्यं नरजीवनं तत् ॥

(२)

देशस्य रक्षा जनता-समृद्धिः
परोपकाराश्रयणेन वृत्तिः ।
परार्थ-चिन्ता पतितानुरागो
येष्वस्ति तेषां जनिरेव धन्या ॥

(३)

विनश्वरं मानव-वर्ष्म नित्यं
विनश्वरं भौतिकमीश्वरत्वम् ।
अनश्वरं शाश्वत-कीर्ति-दायि
स्वराष्ट्र-हेतोर्निज-देह-दानम् ॥

(४)

यस्मिन् स्वदेशस्य न गौरवं स्याद्
न चाभिमानं निज-देश-कीर्तेः ।
नराधमोऽयं नृ-पशुर्मतो मे
स्वदेशभक्त्या रहितो हितोऽपि ॥

(५)

देशोऽस्तु लक्ष्यं परमं त्वभीष्टं
देशानुरागः परमोऽनुरागः ।
स्याज्जीवनं वा मरणं च सद्यः
तत् सर्वमेवास्तु स्वदेश-हेतोः ॥

(६)

राष्ट्रस्य हेतोर्बलिदानभावो
राष्ट्रस्य कल्याणविधौ प्रयत्नः ।
रात्रिन्दिवं राष्ट्र-समृद्धि-चिन्ता
स्याज्जीवनस्य प्रथमोऽभिलाषः ॥

(७)

यस्मिन् सुधाऽऽसार-रस-प्रसारा
स्वदेश-भक्तिस्तनुते स्वजालम् ।
कर्तव्यमास्थाय तनुत्यजो ये
त एव धन्याः कृतकृत्यवर्याः ॥

(८)

सैवाधमो यत्र न देशभक्ति-
र्जागर्ति विद्युज्ज्वलनोपमाना ।
सा स्नेहदात्री सुख-शान्ति-दात्री
धात्री गुणानां यशसां श्रियां च ॥

(९)

स्व-जीवनोत्सर्ग-व्रता अजस्रं
प्राणान् जहुर्ये निज-राष्ट्र-हेतोः ।
शान्तेश्च क्रान्तेश्च व्रतं चरन्तः
त एव देवा अमराः सुराश्च ॥

(१०)

स्व-मातृ-हेतोर्निज-राष्ट्र-हेतोः
प्राणार्पणं स्याज्जनता-हिताय ।
समर्पणं लोकहिताय सर्वं
स्याच्चेतसो मे चरमोऽभिलाषः ॥

१५. भारत-गौरवम्

(द्रुतविलम्बितम्)

(१)

जयति भारत-राष्ट्र-वसुन्धरा
जयति गौरव-सौख्य-समुज्ज्वला ।
जयति जीवन-शक्ति-सुधाऽऽपगा
जयति भूति-विभूषित-विग्रहा ॥

(२)

सकल-संसृति-संस्कृति-सूत्रधा
निखिल-मानव-मान-विवर्धिनी ।
दुरित-दुःख-भयौघ-निवारिणी
जयति भारतभूः सुखदा सदा ॥

(३)

नव-सुकीर्ति-समुज्ज्वल-शोभया
धृत-गुणावलि-दीप्ति-प्रदीपिता ।
सकल-लोक-विलोचन-रूपिणी
अभयदा वरदा सुख-सारिणी ॥

(४)

अमित-दान-वितोषित-मानवा
दहन-शक्ति-विनाशित-दानवा ।
विबुध-गीत-गुणोच्छ्रय-शालिनी
नव-यशस्तति-मौक्तिक-मालिनी ॥

(५)

गुणवतामनिशं हित-साधनी
कुकृतिनामनिशं भय-साधनी ।
अनुदिनं प्रगतिं दधती मुदा
हरति कस्य नरस्य न मानसम् ॥

(६)

निकष-घर्षण-जात-महात्विषो
दधति स्वर्णरुचं जयिनो जनाः ।
श्रम-विकास-गुणार्जन-विश्रुताः
जगति नेतृपदं दधते बुधाः ॥

(७)

खर-मरीचि-मरीचि-सम-प्रभाः
तुहिन-दीधिति-दीधिति-शोभनाः ।
वसुधरा वसुधा-हित-काम्यया
जहति वर्ष्म निजं समरे खरे ॥

(८)

नव-नवाङ्कुर-शाद्वल-शोभिनी
कुसुम-संहति-संभृत-माधुरी ।
हिम-समृद्धि-समेधित-गौरवा
वहति भारतभूर्गरिमोच्चयम् ॥

(९)

अरुणिमाऽऽनन-पद्मचये श्रितः
तरुणिमा युव-मानस-संस्थितः ।
मधुरिमा वचने हृदि कर्मणि
प्रथयतेऽस्य यशो भुवनेऽखिले ॥

(१०)

युधि जहुः कति नैव कलेवरं
वरममंस्त हुतात्मकतां न कः ।
प्रलय-वह्नि-समाः प्रलयावहाः
जगति वीरवराः श्रियमाश्रिताः ॥

(११)

श्रुति-निनाद-समुज्ज्वल-मानसाः
सुकृत-कर्म-विपाक-विभाभृतः ।
बुधवरा भुवि लब्ध-सुकीर्तयो
रुरुचिरेऽत्र जगद्धित-लालसाः ॥

(१२)

वसुभृतो वसुधामवगाह्य ये
भव-विभूति-विभूषित-जीवनाः ।
वसुततिं निज-देश-हिताय ये
विपणिनो विजहुस्त इमेऽर्चिताः ॥

(१३)

श्रमजयैर्विजयः क्व च नार्जितः
श्रमिभिरात्त-गुणोच्चय-शालिभिः ।
गुरुतरं गरिमाणमवाप्य ते
सकल-लोक-ललाम-सृतिं ययुः ॥

(१४)

असम-शौर्य-प्रधर्षित-शत्रवो
निज-पतिव्रत-धर्म-श्रित-श्रियः ।
हितमवेक्ष्य भुवो धृतहेतयः
कथममूर्ललना न गुणास्पदाः ॥

(१५)

वटुजनैर्यददर्शि स्वपौरुषं
समरमेत्य तदाऽऽङ्ग्ल-प्रशासकैः ।
जहुरिमे निजजीवनमाहवे
गुणवतामवतां च धुरि स्थिताः ॥

(१६)

निजसुखान्यवमत्य धृतव्रताः,
भरत-भू-हित-साधन-तत्पराः ।
विबुध-वृन्द-सुगीत-गुणोच्चयाः,
यतिवरा भुवने श्रितकीर्तयः ॥

(१७)

सकलमन्ध-तमस्तति-संततं
जगदभूदिदमेव शुचाऽऽकुलम् ।
श्रुति-निनाद-प्रणोदित-तामसाः
ऋषिवरास्त इमे महिता हिताः ॥

(१८)

स्वयशसा तपसा च समेधिताः
सकल-लोक-हिताय कृतश्रमाः ।
निखिल-मोह-महासुर-नाशकाः
मुनिवराः प्रथिता भुवनेऽखिले ॥

(१९)

भरत-भू-गुण-गौरव-कीर्तने
मतिरुदेति मुदा प्रमदावहा ।
स्व-धरणी-गुण-कीर्तन-विश्रुतः,
अमरतां लभते सुकविः सदा ॥

(२०)

भरत-भू-हित-चिन्तन-तत्पराः,
भरत-भू-हित-त्यक्त-कलेवराः ।
भरत-भू-गुण-गौरव-सत्कृताः,
भरत-भू-तनयास्त इमे सुराः ॥

●

१६. राष्ट्रियं जागरणम्

(गीतिका) (भुजंगप्रयातम्)

(१)

अये भारतीयाः ! यतध्वं यतध्वं
सुखं शान्तिमिष्टां लभध्वं लभध्वम् ।
सुखं दुःखजातं सहध्वं सहध्वं
विकासं प्रमोदं भजध्वं भजध्वम् ॥

(२)

इयं क्रान्तिरिष्टा समे भारतेऽपि
प्रचारं प्रसारं भजेल्लोकहेतोः ।
युवा बालको बालिका वृद्धवर्यो
ददत्वात्मयोगं सदा देशहेतोः ॥

(३)

सदा संविधानस्य रक्षापराः स्युः
स्वदेशाभिमानं जने जागृयाच्च ।
जने वर्धतामादरो राष्ट्रकेतौ
नरो मोदमालां वहेद् राष्ट्रगीतौ ॥

(४)

सदा देशरक्षा, सदाऽऽदर्श-रक्षा
सदैवोच्च-भावाश्रया वृत्तिरिष्टा ।
विकास-प्रकाशो भवेद् ग्राम-मध्ये
ज्वलेज्ज्ञान-ज्योतिः समेषां मनःसु ॥

(५)

भवेद् देशकार्ये सदा चित्त-योगः
स्वदेशोन्नतौ स्यात् सदैवानुरागः ।
विकासस्य कार्ये मनोयोजनं स्याद्
दरिद्रातुराणां हितं प्रेप्सितं स्यात् ॥

(६)

प्रभुत्वं स्वदेशस्य लक्ष्यं सदा स्याद्
भवेदेकता राष्ट्रवृद्ध्यै जनेषु ।
अजस्रं वहेत् स्वाभिमानस्य धारा
सदा प्रेरिताः स्युर्जना देशभक्त्या ॥

(७)

जने जागृयाद् भ्रातृभावो भवाय
समत्वस्य भावोदयः स्यात् सुखाय ।
न धर्मो न भाषा न देशः प्रदेशो
भवेद् भेदकारी, न च क्षोभकारी ॥

(८)

यथैवादृताः स्युर्नरा लोकमध्ये
तथा योषितामादरः स्यादजस्रम् ।
न याने, न पाने, विवाहेऽन्यदा च
स्त्रिया आदरे न्यूनता लक्षिता स्यात् ॥

(९)

यथा संस्कृतिर्भारतीया प्रथेत
यथा गौरवं भारतीयं तनोतु ।
विहाय स्वकं क्षुद्रभावं श्रमेण
महत्त्वं प्रसार्यं भुवः संस्कृतेश्च ॥

(१०)

न दैन्यस्य भावोदयः स्याज्जनेषु
क्षुधा-हीन-भावावलिश्च प्रसर्पेत् ।
विलापः क्वचिन्न श्रुतः स्याज्जनानां
निवासाश्रयो वृत्ति-लाभार्थमेव ॥

(११)

विपत्तिः स्वदेशे यदैवाऽऽपतेत्तु
यदाऽऽह्वानलेशोऽपि रक्षार्थमायात् ।
तदा संगतैः सर्वमेवावमत्य
नरैर्भारतीयैः सदा भाव्यमेव ॥

(१२)

दया-भाव-वृद्धिर्जने जीव-जाते
गवादेर्विवृद्धिः पशूनां सुरक्षा ।
नदीनां ह्रदानां वनानां नगानां
सुरक्षा कृता स्यात् पथामापणानाम् ॥

(१३)

विकासं व्रजेद् भावना देशभक्तेः
नराणां हितायेहितं स्यादजस्रम् ।
सुधारे रुचिर्ज्ञानवृद्धौ प्रवृत्तिः
भवेद् दृष्टिकोणश्च विज्ञानमूलः ॥

(१४)

न हिंसाश्रया वृत्तिरिष्टा जनेषु
भवेत् स्नेह-भावोदयः सौख्यकारी ।
सदा संपदो रक्षिताः स्युर्जनानां
समाजाश्रया वा नरैराश्रिता वा ॥

(१५)

तथा स्याद् विकासो यथा लक्ष्यपूर्तिः
भवेद् राष्ट्रकार्ये, न रोधः क्वचित् स्यात् ।
समष्टेश्च व्यष्टेर्हितं स्यात् समानं
सदोत्कर्षकारी विकासः श्रियः स्यात् ॥

(१६)

भवेद् राष्ट्रवृद्धिर्जनानां समृद्धिः
सुखं शान्तिरिष्टा सदैव प्रथेत ।
सदा स्याच्च यूनां सुदृष्टिः प्रकर्षे
गुणोच्छ्रायकार्ये समष्टेर्हिताय ॥

(१७)

यथाऽऽलस्यलेशो न व्याघातकारी
भवेत् तादृशो मार्ग एवावलम्ब्यः ।
क्रियाशीलकत्वं महत्त्वाभिधानं
क्रियारोध एवात्मघाताभिधेयः ॥

(१८)

प्रवृत्तिर्नराणां भवेद् राष्ट्रकार्ये
रुचिः स्याज्जनानां सुधारे विकासे ।
जनैराश्रितः स्यात्तु मार्गः प्रशस्तः
सुखोदर्क एवास्तु सर्वो विधिश्च ॥

(१९)

स्वदेशे रतिः संस्कृतौ संस्कृतत्वं
सदा स्वाभिमानं महत्त्वं प्रकृष्टम् ।
सदाऽऽशाश्रयत्वं निराशाक्षयश्च
गुणोत्कर्षहेतोर्मुदाऽऽधेयमेव ॥

(२०)

स्वदेशस्य माहात्म्यमिष्टं भवेच्चेत्
स्वदेहस्य त्यागो वरं देशहेतोः ।
स्वदेशाश्रया श्रीर्नृणां जीवनं च
स्वदेशे समृद्धे सुखं सर्वमेव ॥

●

१७. राष्ट्रियं कर्तव्यम्

(तोटकम्)

(१)

सुखदा वरदा भय-ताप-हरी
भव-भूति-विभूषित-सौख्यकरी ।
नव-संस्कृति-संस्कृत-संहृति-दा
भरतावनिरस्तु सदा प्रथिता ॥

(२)

नव-जागरणं प्रथतां भुवने
नव-दीप्ति-रुदेतु मनःसु सदा ।
नव-शक्ति-समुच्चय-शोभित-धीः
जनता जन-ताप-हरी विलसेत् ॥

(३)

नहि मानवता नवता-रहिता
नहि दानवता नवता-सहिता ।
नवतां प्रतिपद्य समे भुवने
दनुजावलि-नाशनमस्तु कृतिः ॥

(४)

कृतिनां कृतिरस्तु जनोद्धरणं
जन-मानस-मान-समुद्धरणम् ।
नव-चेतनता तनुतां नवतां
सकले विकलेऽपि जने प्रमुदे ॥

(५)

युवशक्तिरियं जन-शक्ति-युता
जन-ताप-हृतौ लभतां सुयशः ।
व्यपनोद्य तमस्तति-संसरणं
निज-राष्ट्र-हिते रुचिमावहताम् ॥

(६)

नहि सा भुवने कठिनाऽपि कृतिः
युव-शक्तिरियं न करोतु मुदा ।
जन-शिक्षणमार्थिकमुन्नयनं
पतितार्त-दशोद्धरणं भरणम् ॥

(७)

युवकेषु विराजत एव विभा
गुण-शक्ति-समुच्छ्रय-संकलनम् ।
मृदुता दृढता विनयावनतिः
गुण-संग्रहणेऽभिरुचिः सुकृतौ ॥

(८)

युवका निजकर्मणि सन्तु दृढाः
पर-दुःख-निवारण-सक्त-धियः ।
गुण-गौरव-शौर्य-सुधा-सरसाः
सरसामवनिं दधतां कृतिभिः ॥

(९)

अबला नहि सन्त्यबला अधुना
सबलाः प्रबला नय-वर्त्म-विदः ।
नव-जागरणे दधतेऽभिरुचिं
नय-कर्मणि शर्मणि वर्मणि च ॥

(१०)

प्रमदाः प्रमुदा मुदमादधतां
निज-देश-समुद्धरणे निरताः ।
विरताः परदेश-परंपरया
शुभ-शक्ति-समन्वित शौर्य-युताः ॥

(११)

सुधियो ह्यवमत्य निजं व्यसनं
निजराष्ट्र-हिते सुकृते निरताः ।
वर-वर्त्म-निबोधन-शक्त-धियो
विलसन्तु भवे भव-ताप-हराः ॥

(१२)

अयि शूरवराः प्रखराः प्रबलाः
रिपु-संहति-नाशन-सक्त-हृदः ।
समरे प्रखरे च विनाश्य रिपून्
गुरु-गौरव-माप्नुत शौर्य-धनाः ॥

(१३)

वणिजो निज-वित्त-चयं ददतां
पतितार्त-हिताय सुखाय सदा ।
मलिनां सरणिं परिहृत्य निजां
निज-देश-हिताय धनं दधताम् ॥

(१४)

श्रमिणोऽपि श्रमे रुचिमादधतः
स्व-यशः प्रथयन्तु समे भुवने ।
श्रम एव समुन्नति-सिद्धि-करः
श्रम एव सुकीर्तिकरः सुखदः ॥

(१५)

श्रम एव हितं कुरुते भुवने
श्रम एव समीहितमालभते ।
श्रम एव गुणोच्छ्रयमातनुते
श्रम एव सुखौघ-समृद्धि-करः ॥

(१६)

इदमार्थिकमुन्नयनं प्रसरेद्
नव-योजन-योजन-संवलितम् ।
दयनीय-दशाः पतिताः क्षुधिताः
मुदिता हृषिताः स्युरिमे सुखिताः ॥

(१७)

निज-राष्ट्र-हितं सततं प्रबलं
निज-जीवन-दान-मपीह शुभम् ।
निज-देश-हिते मरणं सुखदं
निज-वित्त-समुच्चय-संन्यसनम् ॥

(१८)

विलसेद् वसुधा, विकसेद् जनता,
धन-धान्य-समुन्नतिरस्तु शुभा ।
नव-शक्ति-समुच्चय-शान्तधियो
नर-वीर-वरा विलसन्तु सदा ॥

(१९)

न विरोधकृतां गतिरस्तु शुभा
नहि देशहिताय विरोध-मतिः ।
समवेत्य समे निज-राष्ट्र-हिते
दधतां स्व-मनांसि मनस्विवराः ॥

(२०)

युव-शक्ति-चये जनता-हृदये
नव-शक्ति-चयो विलसेत् प्रसरेत् ।
वसुधाऽस्तु सुधालय-सौख्य-करी
भरतावनिरस्तु मुदे प्रमुदे ॥

१८. राष्ट्रोद्बोधनम्

(उपजातिर्वृत्तम्)

(१)

प्रवर्तितं साधु प्रशासनेन
यद् योजनाऽऽयाजनमत्र हृद्यम् ।
सर्वस्य साहाय्यमपेक्षते तद्
हृदा प्रयोज्यं सुख-शान्ति-हेतोः ॥

(२)

राष्ट्रस्य वृद्ध्यै जनता-समृद्ध्यै
प्रवर्तितं योजन-सूक्ष्म-जालम् ।
देशः श्रिया श्लिष्यतु येन सद्यो
दीनार्त-लोकोद्धृति-रक्षणं स्यात् ॥

(३)

उद्योगमास्थाय विकास-कार्ये
औद्योगिके वा कृषि-कार्य-जाते ।
तन्त्राश्रिते यन्त्र-समाश्रिते च
सर्वात्मना साधु प्रयत्यमेव ॥

(४)

देशस्य रक्षामधिश्रित्य सद्यः
स्याज्जागरूकत्वमजस्रमेव ।
विरोधि-शक्तेर्दलनेन नित्यं
स्वपौरुषस्याभिनवा विवृद्धिः ॥

(५)

बलं निधीयेत विकास-कार्ये
समाज-कल्याण-परम्परासु ।
स्यादेकता सौख्यकरी जनेषु
विभेदलेशो न भुवं स्पृशेच्च ॥

(६)

भाषाश्रितः प्रान्त-समुत्थितो वा
धर्माश्रयो जाति-विवर्ग-निष्ठः ।
यः कोऽपि भेदो न स वृद्धिमेयात्
सर्वे वयं भारत-भू-सुपुत्राः ॥

(७)

राष्ट्रस्य वृद्ध्यै नितरामपेक्ष्यः
श्रमः कठोरो मनुजैः समस्तैः ।
निर्माणमूला प्रहिता सुदृष्टिः
स्यात् सर्वकार्येषु मनोबलाढ्या ॥

(८)

देशे विदेशे यदि वा कुचक्रं
स्वातन्त्र्य-नाशाय प्रवर्तितं स्यात् ।
ध्वंस्यं प्रमथ्यं च तदायसेन
करेण सर्वैर्दृढ-निश्चयेन ॥

(९)

आचारहीनत्वमुपेक्षणं च
भ्रष्टाऽऽश्रयाऽऽचार-परंपरा वा ।
अनैतिकत्वं परशोषणं च
सर्वं समाप्यं निजराष्ट्र-वृद्ध्यै ॥

(१०)

शान्त्यै प्रगत्यै अवमत्य भेदान्
लोकाः समे संघटिता भवेयुः ।
चारित्रिकीं प्राप्य समुन्नतिं च
सर्वापराधापनयः क्रियेत ॥

१९. भारतीय-जनतन्त्रोपलब्धयः

(उपजातिर्वृत्तम्)

(१)

यल्लोकतन्त्रोद्धरणाय हृद्यं
प्रक्रान्तमासीज्जनता-हिताय ।
आयोजनं पञ्च-सुवर्ष-मूलं
साफल्यमाप्तं सुख-शान्ति-वृद्ध्यै ॥

(२)

कृषेर्विकासाय नवप्रयोगैः
यन्त्रैर्नवैः क्रान्ति-समुद्भवोऽभूत् ।
हरिच्छद-क्रान्ति-समुन्नयार्थं
विधिर्नवो लोक-मनोहरोऽभूत् ॥

(३)

यत्रापि कुत्रापि कृषेस्तु योग्या
भूमिर्दृशोर्गोचरतामयासीत् ।
राज्येन संगृह्य तथाविधा भूः
कृषौ प्रयुक्ता जनता-समृद्ध्यै ॥

(४)

संसेचनार्थं परियोजना याः
युक्ताः प्रयुक्ताश्च विभिन्नभागे ।
क्रान्तिः कृषौ हर्ष-समुद्भवश्च
व्यलोकि लोकैर्जन-मानसेषु ॥

(५)

उद्योग-क्षेत्रे नव-पारपत्र-[१]
प्रदान-कार्यस्य विधिः ऋजूकृतः ।
येनात्म-नैर्भर्य-समाश्रयेण
विकास-कार्य-प्रगतिः प्ररूढा ॥

---

१. लाइसेन्सः ।

(६)

यच्चार्यभट्टो गगने चकासन्
भूपग्रहो भाति श्रयन् सुकीर्तिम् ।
स भारतीयार्य-जनस्य लोके
वैज्ञानिकीमुन्नतिमातनोति ॥

(७)

यद् भारतीयैः परमाणु-अस्त्र-
परीक्षणे या कृतिता त्वदर्शि ।
वैज्ञानिकानां गरिमाणमेतद्
लोकत्रयेऽपि प्रथयत्यजस्रम् ॥

(८)

विद्युद्गृहाणामणु-चालितानां
संस्थापनं भारत-गौरवाय ।
फ्रिगेट-नाम्नां जल-पोतकानां
निर्माणमिष्टां श्रियमादधाति ॥

(९)

औद्योगिकं प्रापयितुं विकासं
संयन्त्रकाणीह प्रवर्तितानि ।
संलौह[1]-वृद्ध्यै परिशोधनार्थं
तैलस्य, चैवोर्वरकस्य देशे ॥

(१०)

या चाप्यपूर्वा समुपागता श्रीः
भव्यं नवं भारतवर्षमेतत् ।
बङ्गाहवे पाक-चमूं दलन्तं
स्थले जले व्योम्नि च सर्वतोऽपि ॥

---

१. इस्पात इति

(११)

पाकैर्विपाको युधि यश्च लब्धः
स्वक्रूर-कृत्यस्य नृशंसतायाः ।
पैशाचिकं चाचरितं जघन्यं
कृत्यं फलं तत् तनुतेऽनुरूपम् ॥

(१२)

बङ्गीय-बाला वनिता नराश्च
संपीडिताः शान्तिलवं न भेजुः ।
अवाप्य ते भारत-भू-सुसख्यं
स्वातन्त्र्यमाप्ता विनयावनम्राः ॥

(१३)

लक्षाधिकाः पाकचमूचरा ये
योधा गृहीता विवशा विवर्णाः ।
लब्धं फलं तैर्निज-धृष्टतायाः
ते चान्वभूवन् नरकं पृथिव्याम् ॥

(१४)

यश्चापि संधिः शिमला-प्रदेशे
देश-द्वयेऽभूद् जनता-हिताय ।
आश्रित्य तं भारत-पाक-देशे
संबन्ध-सामान्यमुपागतं च ॥

(१५)

आदृत्य लोकस्य विचार-जातं
प्रान्ता नवीना विहिताश्च केचित् ।
मेघालयश्च अरुणाचलश्च
मणेःपुरं च त्रिपुराभिधानः ॥

(१६)

संचिन्त्य देशैक्यमवेक्ष्य नीतिं
राज्यं गृहीतं सिखिमाभिधानम्।
संप्रेक्ष्य चैवं जनता-मतं तु
अभूदिदं भारत-भूमि-भागम् ॥

(१७)

यल्लोकतन्त्रं, निरपेक्षिता च
धर्मे, व्यवस्था विनियोजिताऽर्थे।
सामाजिकी स्यात् प्रगतिः प्ररूढा
सैवाऽऽश्रिता नीतिरदृसभावात् ॥

(१८)

शान्तिः स्वदेशे, प्रगतिर्विकासे,
मैत्री विदेशैः, करुणाऽऽर्तदेशे।
निर्भीकताऽऽजौ, विमतिर्विरोधे,
सर्वोदया नीतिरुपास्यते च ॥

(१९)

अर्थ-व्यवस्थां सुविरूढ-मूलां
कर्तुं श्रिता नीतिरुदार-भावा।
लोकाश्रयोद्योग-परम्पराणाम्
अग्रेसरत्वं प्रतिपादितं च ॥

(२०)

राष्ट्रीकृताः केचन लब्धवर्णाः
उद्योगजाता नृहितं समीक्ष्य।
समार्जिता च सुविधा समस्ता
राज्ञां समत्व-प्रतिपादनार्थम् ॥

(२१)

अवर्षणादेः कृषि-कार्य-जाते
रुद्धो विकासो जन-शोषणाय ।
हरिच्छद-क्रान्तिमुपास्य सर्वो
रोधोऽवरुद्धः कृषकार्थ-सिद्ध्यै ॥

(२२)

मुद्रा-गत-स्फीति-निवारणार्थं
समाश्रिताश्च बहवो ह्युपायाः ।
साफल्य-लाभाद् जनता-मनःसु
विश्वास-भावोदय-वृद्धिरासीत् ॥

(२३)

उद्योग-कृत्ये कृषि-कार्य-जाते
निरन्तरं वृद्धिमुपैति राष्ट्रम् ।
प्रवर्तिते योजन-कार्य-जाते
व्यलोकि लोकैरुदयः समस्तैः ॥

(२४)

कठोर-दण्डाश्रयणेन राष्ट्रे
विलोक्यते संयम-वृद्धिरिष्टा ।
शान्तिर्व्यवस्था स्वनुशासनं च
तापार्त-लोके धृतिमादधाति ॥

(२५)

उन्मूलितास्ते ऋणजाश्च बन्धाः
प्रणाशितं शोषित-शोषणं च ।
दीनार्त-लोकोद्धरणं समीक्ष्य
भूमिः प्रदिष्टा सुख-वास-हेतोः ॥

(२६)

आक्रामका येऽविरतं यतन्ते
देशा अशेषा अहितं निरीक्ष्य ।
तेषां विमर्दार्थमभीष्ट-साधनी
नृ-वाहिनी सिंह-सम-क्रमाऽऽस्ते ॥

(२७)

संचार-कार्ये विपुला विवृद्धिः
इष्टा विशिष्टा प्रगतिं तनोति ।
दूरेक्षणे दूर-प्रभाषणे च
समुन्नतिः कस्य मुदं न धत्ते ॥

(२८)

ग्रामेषु पुर्यां नगरेषु चैव
चिकित्सकानां भिषजां नियुक्तिः ।
आरोग्य-हेतोर्नव-यन्त्र-वृद्धिः
शय्या-विवृद्धिश्च हितं तनोति ॥

(२९)

शिक्षा-प्रसाराय प्रवर्तिताश्च
राज्येषु नूत्ना विविधा ह्युपायाः ।
शुल्क-प्रमुक्ति-र्बुक-बैंक-युक्तिः
प्रोत्साहनार्थं बहु-छात्रवृत्तिः ॥

(३०)

स्त्रीणां च यूनां च हिताय प्रेष्ठाः
कार्यक्रमाः शासन-दिष्ट-रूपाः ।
एवं प्रदृष्टा नव-योजनान्ते
समुन्नतिः सर्व-दिगाश्रया सा ॥

•

२०. नवयोजना-साफल्यम्

(द्रुतविलम्बितम्)

(१)

सुखद-सिद्धिकरं नवयोजनं
दिशतु भारत-भू-वलये सुखम् ।
अनुदिनं जनता जन-ताप-हृं
स्वकृतिमिश्च समर्थनमेधयेत् ॥

(२)

इदमभेद्य-तमस्तति-नाशकं
दुरित-दुष्कृत-दैन्य-निवारकम् ।
सुकृत-शान्ति-सुधारस-वर्षकं
जयतु सन्ततमेव नियोजनम् ॥

(३)

वसन-भोजन-पेय-समुच्चयो
भवन-भूति-निवास-सुखोच्चयः ।
कृषि-समुन्नति-राष्ट्र-गुणोच्छ्रयो
वसतु भारत-भू-जनताऽऽलये ॥

(४)

नव-नवोद्यम-शक्ति-प्रदोद्यमोऽ-
नवरतं वसु-वृद्धि-करः श्रमः ।
सततमात्म-हिताय श्रमाश्रयो
दिशति शर्म सुखौघ-समेधितम् ॥

(५)

कृषिकृतौ नलकूप-समाश्रयः
प्रतिदिशं तनुते कृषि-वर्धनम् ।
हरितिमा हरते कृषकाऽऽवलेः
सकल-दुःखर्त्तिं सुख-साधनैः ॥

(६)

भवन-हीन-जनैर्भवनं कृतम्
अवनि-हीन-नरैरवनिः श्रिता ।
वसन-हीन-नृभिर्वसनं धृतं
कृषि-विहीन-नरैः कृषिर्भूवृता ॥

(७)

प्रतिदिशं नगरेषु सुखोच्चयः
प्रतिपदं सुषमा श्रमिणां गृहे ।
भवन-भोजन-सौख्य-समुच्छ्रयो
वसन-वास-सुखं तनुते हितम् ॥

(८)

नव-विधान-समाश्रयणेन यद्
हितमिदं विहितं हित-काम्यया ।
ऋणज-बन्धन-ग्रस्त-जनावलिः
सुखद-मुक्तिमहो लभतेतराम् ॥

(९)

धनिवरा धन-संग्रहमेव ये
हितधिया व्यदधुर्दुरितावहम् ।
सकलमेव तु तद्धन-संग्रहम्
अपहृतं नृ-हिताय प्रशासकैः ॥

(१०)

निखिल-ग्रामचयेऽद्य विराजते
विपुल-विद्युदुपस्कर-संग्रहः ।
कृषिज-धान्यततिर्वसनावलिः
नव-विकासज-सौख्य-समुच्चयः ॥

(११)

सुखविधा विविधा नगरेषु च
प्रतिपदं वितनोति सुखश्रियम् ।
सरणि-नीर-प्रकाश-गृहाश्रयाः
कतिविधाः सुविधा नहि लम्भिताः ॥

(१२)

सततमद्य विलोक्यत एव यत्
प्रशमिता जन-ताप-करी कृतिः ।
वटुजने नगरे न पुरेऽपि च
क्वचिद-शान्ति-ततिस्तनुते पदम् ॥

(१३)

वटुजने वितताऽभिरुचिर्गुणे
श्रमचये रुचिरा हितधीः श्रिता ।
जन-हिताय समाज-सुखाय ते
श्रममवेक्ष्य हितं दधते शिवम् ॥

(१४)

पठन-पाठन-साधन-संग्रहे
हिततर्ति तनुतेऽत्र प्रशासनम् ।
वटुजनस्य च शिक्षक-संहतेः
दिशति शासनमद्य सुखावलिम् ॥

(१५)

गुणधि-गांधि-महात्मभिराश्रिता
भरत-भू-विषये रुचिरा स्थितिः ।
सुखमहो स हि स्वप्न-समुच्चयः
सफलतामिह याति सुखावहः ॥

(१६)

प्रतिदिनं यदुपैत्युपयोगितां
तदिह वस्तु नियन्त्रित-मूल्यकम् ।
न सहतेऽर्घ-विवृद्धिमथ क्वचिद्
अनय-वारण-दारुण-शासनम् ॥

(१७)

कृषक-कर्मणि ये नियतं रताः,
धरणिमापुरिमे कृषि-कर्मणे ।
वितरतीह प्रशासन-सूत्रकं
जलमलं विमलं वर-बीजम् ॥

(१८)

लयमुपैति कुरीति-प्रथाऽखिला
प्रशममेति दिवं गमनं क्षुधा ।
सुखदमेत्यनुशासन-जालकम्
उदयमेति च भारत-गौरवम् ॥

(१९)

प्रतिदिशं परिवर्तनमीक्ष्यते
प्रतिगृहं धन-धान्य-समुच्चयः ।
प्रतिजनं जनता-हित-लालसा
प्रतिपलं प्रगतिः सुख-साधने ॥

(२०)

वरद-योजन-कार्यमिदं मुदे
सुख-समुन्नति-शान्ति-हितावहम् ।
जन-मनःसु दधद् नवचेतनां
सकललोक-समर्थनमावहेत् ॥

२१. भारतस्य विजयोद्घोषः

(उपजातिर्वृत्तम्)

(१)

बालप्रणाशं बुधवृन्दहानिं
बङ्गोद्भवानां वधमार्यनाशम् ।
दुर्वृत्तपाकैर्हृतदार-बन्धुं
विलोकयन् को लभते न क्षोभम् ॥

(२)

अनार्यपाकैर्भुवि भारते यो
व्यधायि घातः स्वविनाशहेतोः ।
दैत्य-प्रणाशार्थमभिप्रवृत्तो
दोषाशयोऽभूत् सफलो जनौघः ॥

(३)

पाकस्य भू-व्योम-समुद्रमध्ये
कृतः प्रहारो वर-भारतीयैः ।
योधैस्तथा येन समग्रमेव
पाकस्थलं प्राप विनाशलीलाम् ॥

(४)

संप्रेक्ष्य वीरान् वर-भारतीयान्
निराशया शत्रुप्रवीर-योधाः ।
संत्यज्य शस्त्राणि गृहाणि युद्धं
भयाकुलाः स्वात्मसमर्पणं दधुः ॥

(५)

जगत् समग्रं प्रविलोक्य शौर्यं
जय-ध्वनिं संतनुते समोदम् ।
शौर्यप्रकर्षाहित-कीर्त्ति-लक्ष्मी-
र्विराजते भारतभूर्मनोज्ञा ॥

२२. लोकतन्त्रं जयेत्

(स्रग्विणी वृत्तम्)

(१)

लोकतन्त्रं हितं लोकतन्त्रं सुखं
लोकतन्त्राश्रया वृत्तिरिष्टा जने ।
लोकतन्त्रे जनानां समृद्धिः शुभा
लोकतन्त्रे जनानां विवृद्धिः ध्रुवा ॥

(२)

लोकतन्त्रे जनानां मतं शासनं
लोकतन्त्रे जनानां हितं साधनम् ।
लोकतन्त्रे जनानां प्रभुत्वं मतं
लोकतन्त्रे जनानां गुरुत्वं मतम् ॥

(३)

लोकतन्त्रे क्रिया राष्ट्र-संवर्धनी
लोकतन्त्रे गतिर्गौरवाधायिनी ।
लोकतन्त्रे सृतिः सत्यनिष्ठा मता
लोकतन्त्रे धृतिः सर्व-दुःखौघहा ॥

(४)

लोकतन्त्रे न किं किं सुखं साध्यते
लोकतन्त्रे न किं गौरवं प्राप्यते ।
लोकतन्त्रे न किं मानमासाद्यते
लोकतन्त्रे न वा किं हितं लभ्यते ॥

(५)

लोकतन्त्रे न धर्मादि-भेदो मतः,
लोकतन्त्रे न जात्यादि-भेदः शुभः ।
लोकतन्त्रे न वा शोषणं संमतं
लोकन्त्रे न हिंसा-प्रवृत्तिर्वृता ॥

(६)

लोकतन्त्रे गुणाः सर्व-धर्मोदयो
वर्ण-भेदो न वा वर्ग-भेदो मतः ।
लोकतन्त्रे न व्यष्टेर्महत्त्वं मतं
लोकतन्त्रे समष्टेर्गुणाः संहृताः ॥

(७)

लोकतन्त्रे न दैन्यं न वा शोषणं
क्षुत्पिपासाऽऽधि-व्याधेः सदा शोषणम् ।
दीन-हीनार्त-लोकस्य संरक्षणं
संस्कृतेर्रक्षणं सभ्यता-रक्षणम् ॥

(८)

लोकतन्त्रे गुणाः, वर्जिता सा घृणा,
लोकतन्त्रे प्रियं, वर्जिता यातना ।
लोकतन्त्रे सुखं, वर्जितं शोषणं
लोकतन्त्रे हितं, वर्जितं पीडनम् ॥

(९)

लोकतन्त्रे शिवं सुन्दरं राजते
सत्यभावाश्रयः सत्य-कर्माश्रयः ।
विश्वबन्धुत्व-भावोदयः संततं
विश्वशान्तेश्च क्रान्तेश्च मार्गो मतः ॥

(१०)

लोकतन्त्रे तु निर्वाचनं मन्यते
लोकतन्त्रे मतं संमतं गण्यते ।
लोकतन्त्राश्रया राजनीतिर्मता
लोकतन्त्राश्रयैव व्यवस्था मता ॥

(११)

लोकतन्त्रे तु राज्यं मतं साधनं
लोक-सौख्यं सदा साध्यमेवाश्रितम् ।
व्यक्ति-स्वातन्त्र्यमेवात्र मुख्यं मतं
निर्णयो निग्रहो वा मतेनाऽऽस्थितम् ॥

(१२)

लोकतन्त्रे मतानां महत्त्वं मतं
राजनीतिश्च निर्वाचने संस्थिता ।
राजतन्त्रं तु निर्वाचितैश्चाल्यते
राष्ट्रसूत्रं च तैरेव संधार्यते ॥

(१३)

लोकतन्त्रे विधानं सुधारो विधिः,
निर्णयो निग्रहो लोक-संस्थापनम् ।
देशनीतिर्विदेशस्थ-नीतिः समा
लोक-निर्वाचितैरेव निर्णीयते ॥

(१४)

लोकतन्त्रेऽधिकाराः समे मौलिकाः,
राजनीतिः समानाधिकाराश्रया ।
बन्धुता मित्रता स्निग्धता संश्रिताः,
भ्रातृभावोदयः सौख्य-संचारकः ॥

(१५)

ग्राम-पञ्चायतानां दृढा संस्थितिः
मण्डलानां विभिन्नाश्च संस्थाः स्थिताः ।
स्थानमूलं स्वराज्यस्य संस्थापनं
लोकतन्त्रस्य मूलं मतं सर्वतः ॥

(१६)

लोकतन्त्रं तु वेदादिभिः स्वीकृतं
विश्ववन्द्यैः सुधीभिश्च संमानितम् ।
लिंकनेनादृतं[१] गान्धिना पोषितं
विश्वशान्तेश्च सौख्यस्य मूलं मतम् ॥

(१७)

लोकतन्त्रे स्थिता देशभक्तिर्दृढा
देशरक्षा सुरक्षा स्वराज्यं शुभम् ।
देशभक्तिं विना देशरक्षां विना
जीवितं निष्फलं निष्फलं निष्फलम् ॥

(१८)

लोकतन्त्रे विकासो विलासो ध्रुवः,
आर्थिकी उन्नतिः मौलिकी उद्गतिः ।
उद्यमस्यापि पूर्णं महत्त्वं मतं
भाषणे लेखने चापि स्वातन्त्र्यकम् ॥

(१९)

लोकतन्त्रे स्वदेशेऽस्ति शान्तिर्दृढा
क्रान्तिरिष्टा मतानां प्रयोगाश्रया ।
क्रान्ति-शान्त्योश्च संमेलनं दृश्यते
दुःख-दावाग्नि-नाशोऽत्र संस्थीयते ॥

(२०)

लोकतन्त्रं सुखस्यैक-मूलं मतं
लोकतन्त्रं मतं शान्ति-संस्थापकम् ।
लोकतन्त्रं भजेत्, लोकतन्त्रं श्रयेत्,
लोकतन्त्रं जयेत्, लोकतन्त्रं चरेत् ॥

●

---

१. अमेरिका-राष्ट्रपतिः अब्राहम-लिंकनः ।

२३. स्वाधीनता-दिवसः

(गीतिका)

(१)

स्वाधीनता-दिनं स्याद्,
जनता-हिताय नित्यम् ।
सुख-गौरवाभिवृद्धिः,
लोकं श्रयेदजस्रम् ॥ स्वाधीनता० ॥

(२)

वीरैः स्व-रक्त-दानैः,
धीरैः स्व-देह-दानैः ।
शक्तैः स्व-देश-भक्तैः
लब्धं स्वराज्यमेतत् ॥ स्वा० ॥

(३)

आत्माहुतिः प्रदत्ता,
यैः राष्ट्र-धर्म-हेतोः ।
स्वार्थं विहाय, सर्वे
ते देव-तुल्य-वन्द्याः ॥ स्वा० ॥

(४)

राष्ट्राय गौरवं स्यात्
तेषां स्वदेश-भक्तिः ।
स्वार्थार्पणेन सर्वे
स्युर्देशभक्ति-युक्ताः ॥ स्वा० ॥

(५)

भागीरथ-श्रमेण
स्वाधीनतेयमाप्ता ।
रक्ष्या च पोषणीया
निज-जीवनार्पणेन ॥ स्वा० ॥

(६)

देशाः समेऽपि लोके,
स्वातन्त्र्य-लाभ-तुष्टाः ।
रक्षन्ति रक्तदानैः,
स्वातन्त्र्यमेव नित्यम् ॥ स्वाधीनता० ॥

(७)

स्वार्थं विहाय गर्ह्यं
रक्षन्तु देशभक्ताः ।
शक्ता विरक्त-भावाः
स्वातन्त्र्यमेव शश्वत् ॥ स्वा० ॥

(८)

स्वाधीनता सुखानां
मूलं गुणोच्चयानाम् ।
शक्तेर्धृतेश्च शान्तेः
मानस्य गौरवस्य ॥ स्वा० ॥

(९)

राष्ट्र-प्रकर्ष-हेतुः,
पतिताऽऽर्ति-नाश-हेतुः ।
हीनाऽऽर्त-शोक-त्राता
धान्यादि-वृद्धि-हेतुः ॥ स्वा० ॥

(१०)

धन-धान्य-शान्ति-तुष्टाः,
वस्त्रान्न-वास-हृष्टाः ।
पुष्टाश्च भारतीयाः
स्युर्देशप्रेम-पूताः ॥ स्वा० ॥

२४. गणतन्त्र-दिवसः

(गीतिका)

(१)

गणतन्त्र ! स्वागतं ते,
गणतन्त्र ! स्वागतं ते ।
तव गौरवं पुरस्तात्,
कीर्तिं श्रियं तनोति ॥ गणतन्त्र० ॥

(२)

राष्ट्रोद्धृतावपूर्वां
शक्तिं तनोषि नित्यम् ।
त्वद्गानमेव ज्योतिः,
क्रान्तेश्च दाववह्निः[1] ॥ गण० ॥

(३)

संस्मृत्य गौरवं ते,
वीरा गुणानुरक्ताः ।
शक्ताः स्वदेश-भक्ताः,
शूलिं मुदा श्रितास्ते ॥ गण० ॥

(४)

त्वं देशभक्ति-भावं
समतां क्रियाऽनुरागम् ।
धर्मान्धता-विरामं
तनुषे च लोकतन्त्रम् ॥ गण० ॥

(५)

कार्ये प्रभाषणे च,
स्वातन्त्र्यमेव लेखे ।
स्वत्वाधिकार-रक्षा
सृष्टं त्वयैव सत्यम् ॥ गण० ॥

१. दावाग्निः ।

(६)

त्वां प्राप्तुमेव सत्यं
शान्तैश्च क्रान्तिशीलैः ।
आत्माहुतिः प्रदत्ता
शूलिर्वृता मुदैव ॥ गणतन्त्र० ॥

(७)

साम्राज्यवादिनस्ते,
त्वां वीक्ष्य भीतभीताः ।
कृत्यैर्निजैर्जघन्यैः,
भस्मान्तभावमाप्ताः ॥ गणतन्त्र० ॥

(८)

संपूर्ण-शक्ति-युक्तं
लब्धं तु भारतीयैः ।
गणतन्त्रमेतदेवं
क्रान्ति तनोतु लोके ॥ गणतन्त्र० ॥

(९)

गुण-गौरवाभिवृद्धि,
धन-धान्य-सौख्य-वृद्धिम् ।
सद्भाव-स्नेह-वृद्धि
सिद्धि तनोतु सद्यः ॥ गणतन्त्र० ॥

(१०)

त्वद्रक्षणेऽनुरक्ताः,
भक्त्यार्पिताऽऽत्मदेहाः ।
क्रान्तेर्दवाग्नि-दूताः
कुर्वन्तु देश-स्वर्गम् ॥ गणतन्त्र० ॥

२५. राष्ट्र-सन्देशः

(गीतिका) (प्रमाणिका वृत्तम्)

(१)

विकासतां प्रकाशतां
स्वदेश एष राजताम् ।
ज्वलत्प्रताप-रोचिषा
दिगन्त-व्याप्त-कीर्तिभाक् ।। विकासतां० ।।

(२)

स्फुरद्-दहत्-त्विषा दहेद्,
अराति-वृन्द-वाहिनीम् ।
स्वतन्त्र-देश-भारतो
विभा-रतो विभासताम् ।। विकासतां० ।।

(३)

धरा प्रपीडिता रुषा,
समस्त-आङ्ग्ल-शासकैः ।
हृता मृतेव चोज्झिता
न सान्त्वना-ध्वनिः श्रुतः ।। विकासतां० ।।

(४)

विदेश-चोर-लुण्ठकैः,
चिराय तापिता मही ।
स्वदेश-वीरमात्मजं
स्व-रक्षणं प्रयाचते ।। विकासतां० ।।

(५)

नहीदृशं क्वचित् सुखं
यथा स्वमातृ-तर्पणम् ।
स्वमातृभूमि-रक्षणं
स्वदेश-शक्ति-पोषणम् ।। विकासतां० ।।

(६)

स्वदेश-बन्धु-पोषणं
स्व-राष्ट्र-शत्रु-शोषणम् ।
स्वमातृभूमि-तोषणं
सदा सुखं मुदावहम् ॥ विकसतां० ॥

(७)

यदीष्टमात्म-गौरवं
स्वदेश-मान-रक्षणम् ।
स्वदेश-केतु-सारणं
तदा भजस्व मातरम् ॥ विकासतां० ॥

(८)

उपास्य क्रान्ति-पद्धतिम्
अपास्य दोष-संहृतिम् ।
निरस्य दैन्य-दानवीं
सृतिं श्रयस्व मानवीम् ॥ विकासतां० ॥

(९)

श्रमाश्रया सृतिः शुभा
गुणावहा मतिः शुभा ।
गतिः शुभा सुखावहा
कृतिः शुभा मुदावहा ॥ विकासतां० ॥

(१०)

स्व-जीवनं समर्प्यतां
स्वमातरं च रक्ष्यताम् ।
स्व-भारतं प्रपोष्यतां
हुतात्मनश्च तोष्यताम् ॥ विकासतां० ॥

२६. क्रान्ति-गीतम्

(गीतिका) (स्रग्विणी वृत्तम्)

(१)

क्रान्तिगीतं भजध्वं भजध्वं सखे !
क्रान्तिमार्गं श्रयध्वं श्रयध्वं सखे !
क्रान्ति-गीतामृतं पीयतां पीयतां
देशहेतोर्मुदा जीवनं दीयताम् ॥क्रान्ति०॥

(२)

पालिताः पोषिता वर्धिता लालिताः,
मातृभूम्या स्वरक्तार्चितास्तोषिताः ।
दुष्ट-दैत्यैर्हृता शोषिता पीडिता
क्लेश-घातेन दुःखेन संपीडिता ॥क्रान्ति०॥

(३)

धर्म एषोऽस्ति मातुः सदा रक्षणे
प्राणदानं मुदा संश्रयध्वं सखे !
पांसुभिः पूतपूतैर्विवृद्धिं गताः,
रक्षणीया सदा प्राणदानेन सा ॥क्रान्ति०॥

(४)

क्रान्तिवह्निः समन्ताच्चरेद् भारते
क्षोभ-दावाग्नि-दाहो दहेज्जीवनम् ।
लोभ-कामादि-कीटाणु-नाशो भवेत्
स्वार्थनाशोऽस्तु दैन्याऽऽधिनाशो भवेत् ॥क्रान्ति०॥

(५)

जागृतिः संचरेत्, क्रोधवह्निः सरेद्,
मातृ-दुःखाग्नि-दाहो जने संचरेत् ।
व्योममाला प्रवर्षेत् स्फुलिङ्गान् सदा
जीवने क्षोभमाला प्रवृद्धिं व्रजेत् ॥क्रान्ति०॥

(६)

त्रायतां त्रायतां रक्ष्यतां रक्ष्यतां
मातृभूमिर्हृता हीनवृत्तैरियम् ।
त्रास-शोकेन संतप्तगात्रा सदा
रक्षणं याचते स्व-सुपुत्रानियम् ।।क्रान्ति०।।

(७)

क्रान्ति-मन्त्रोदयः स्यात् समन्तात् शुभः,
क्रान्ति-दावाग्नि-दाहश्चरेज्जीवने ।
शोक-शोष-प्रणाशो न यावद् भवेद्
मातृपादेऽर्पितं स्यान्निजं जीवनम् ।।क्रान्ति०।।

(८)

शत्रुनाशो भवेद्, दैत्यनाशो भवेत्,
तापनाशो भवेत्, शोष-नाशो भवेत् ।
स्वार्थलिप्सा-परः कीट-मृत्युं व्रजेद्
देशद्रोही न देशेऽवशिष्टो भवेत् ।।क्रान्ति०।।

(९)

ये तु विश्वासघाता[१] नरा भारते
क्रान्ति-वह्नौ समे ते लयं प्राप्नुयुः ।
देशद्रोही न क्षम्यः कदाचिद् भवे
देश-विश्वास-घाती च घात्यः सदा ।।क्रान्ति०।।

(१०)

क्रान्तिगानं चरेत्, क्रान्तिगानं सरेत्,
क्रान्तिगानं लसेत्, क्रान्तिगानं फलेत् ।
क्रान्तिगानं मतं शान्ति-मूलं सदा
क्रान्तिगानं तु देशस्य सौभाग्यदम् ।।क्रान्ति०।।

●

---

१. विश्वासघातिनः ।

२७. सत्याग्रहः

(गीतिका) (मात्रासमकं जातिः)

(१)

सत्याग्रह इति शस्त्रमुदारं
दीन-हीन-भय-दारकमस्त्रम् ।
देश-शत्रु-संमर्दन-युक्तिः
आङ्ग्ल-राज्य-संहारक-शक्तिः ।। सत्या० ।।

(२)

सत्य-निष्ठता, सत्य-श्रेष्ठता,
सत्य-प्रेष्ठता, सत्या वाणी ।
सत्य-कर्मता, सत्य-धर्मता,
सत्याग्रह इति सत्य-चित्तता ।। सत्या० ।।

(३)

सत्याग्रह इति 'सत्यं' ज्योतिः,
'शिव'-मिति लोक-क्षेम-संपुष्टिः ।
'सुन्दर'-मिति जन-मानस-तुष्टिः
'सत्यं शिवं सुन्दरं' सिद्धिः ।। सत्या० ।।

(४)

आत्मशक्ति-संपोषण-मन्त्रः,
ग्लानि-दोष-संशोषण-यन्त्रम् ।
शोक-शोष-परिशोषण-तन्त्रं
पराधीनता-पाश-लवित्रम्[१] ।। सत्या० ।।

(५)

सत्याग्रह इति परमा शक्तिः
शौर्य-धैर्य-गुण-भक्त्यनुरक्तिः ।
पराधीनता-पाप-निवृत्तिः
स्वातन्त्र्यामृत-पान-प्रवृत्तिः ।। सत्या० ।।

---

१. छेदकम्, छुरिका ।

(६)

सत्याग्रह इति परमा बुद्धिः,
गुण-गण-वृद्धिर्मानस-शुद्धिः ।
परद्रोहाद् विरतिर्गुण-रागः
सत्य-रक्षणे जीवन-त्यागः ॥ सत्या० ॥

(७)

सत्याग्रह इति पावन-शस्त्रम्
अरि-दल-दलन-सुदर्शन-चक्रम् ।
जीवन-ज्योतिः, शुचिता-तन्त्रं
देश-समृद्धि-शान्ति-सुख-मन्त्रम् ॥ सत्या० ॥

(८)

सत्याग्रह इति वीर-विभूतिः,
धोर-शूर-जन-रक्षक-हेतिः ।
त्याग-तपोबल-गौरव-भूतिः,
मानसशक्ति-मान-धन-सूतिः ॥ सत्या० ॥

(९)

सत्याग्रह इति शक्ति-संग्रहः,
रोष-दोष-मद-मोह-निग्रहः ।
भारतभूमि-पाश-भय-नाशः,
स्वातन्त्र्यामृत-विरचित-ह्रासः ॥ सत्या० ॥

(१०)

सत्ये सुखदः सदा आग्रहः,
गांधि-वर्णितो दैन्य-निग्रहः ।
भारत-शक्तिः, भारत-शस्त्रं,
शत्रु-सैन्य-दल-नाशकमस्त्रम् ॥ सत्या० ॥

२८. सर्वोदयः

(उपजातिर्वृत्तम्)

(१)

सर्वोदयो लोक-विकास-हेतुः
सर्वोदयः शान्ति-प्रसार-केतुः ।
सर्वोदयो गांधि-विचार-मूर्तिः
सर्वोदयो विश्व-सुख-प्रसूतिः ॥

(२)

सर्वोदयो मानव-सौख्य-सूत्रं
सर्वोदयः शान्ति-ममत्व-मन्त्रः ।
सर्वोदयः क्रान्ति-सुधार-यन्त्रं
सर्वोदयो व्यष्टि-समष्टि-तन्त्रम्[1] ॥

(३)

सर्वे सदा सन्तु सुखैः प्रहृष्टाः,
रोगैर्वियुक्ता भय-शोक-मुक्ताः ।
शान्तेः सुधा-पान-प्रसन्न-चित्ताः,
दुःखैर्विमुक्ता धन-धान्य-युक्ताः ॥

(४)

न शोषणं स्यात् पतिताऽऽर्त-नृणां
न पोषणं स्याज्जन-शोषकाणाम् ।
न वर्ग-संघर्ष-सृतिः श्रिता स्यात्
न धर्म-जात्यादि-विभेद-भावः ॥

(५)

न साम्यवादो जनता-हिताय
न भूतिवादो[2] भव-वैभवाय ।
शान्त्याश्रया लोक-सुखैक-दृष्टिः
सृतिः समेषां सुख-शान्ति-हेतुः ॥

---

१. व्यक्ति-समाज-समन्वय-मूलकम् । २. पूंजीवाद इति ।

(६)

न ह्यत्र जात्यादि-विभेद-भावो
न वर्णभेदो न च वर्ग-भेदः ।
अस्पृश्यता नात्र न चोच्च-नीचः
सर्वे समानाः परमेश-पुत्राः ॥

(७)

सार्वाङ्गिको ह्यत्र विकास-भावः
समाज-शुद्धिर्जनता-विशुद्धिः ।
शान्तिर्व्यवस्था ह्यनुशासनं च
देशे विदेशे सकले समाजे ॥

(८)

आध्यात्मिकं मूल्यमिहास्ति मुख्यं
श्रमो वचो वा कृतिरस्ति तुल्या ।
न वृत्ति-भेदाश्रय उच्च-नीचः
सर्वाऽपि वृत्तिः सममेव मान्या ॥

(९)

व्यष्टेर्हितं चास्ति समष्टि-निष्ठं
श्रमः प्रधानः श्रमजो विकासः ।
श्रमाऽऽश्रया वृत्तिरुदोर्ण-भावा
श्रमाऽऽश्रया देश-समाज-वृद्धिः ॥

(१०)

संत्यज्य हिंसां पर-शोषणानृतम्
अहिंसया सत्य-समाज-पुष्टिः ।
समत्व-भावो वसुधा-कुटुम्बकं
सर्वोदयस्यास्ति मतं पवित्रम् ॥

*

२९. वसुधैव कुटुम्बकम्

(गीतिका) (स्रग्विणी वृत्तम्)

(१)

विश्वबन्धुत्व-मन्त्रं सदा गीयतां
विश्व-कल्याण-भावं सदा धीयताम् ।
लोक-कल्याण-भावामृतं पीयतां
लोक-शोकाऽऽधि-तापावलिः क्षीयताम् ॥ विश्व० ॥

(२)

स्वार्थमूलं मतं दीन-संतापनं
शोक-मोहादि-मूलं मतं नाशनम् ।
स्वार्थ एवास्ति लोकस्य संशोषकः,
क्लेश-हेतुः सदा शान्ति-संरोधकः ॥ विश्व० ॥

(३)

द्वेष-बुद्धिः सदा ताप-संचारिणी
स्वार्थबुद्धिः सदा शान्ति-संहारिणी ।
भेद-बुद्धिः सदा स्नेह-संवारिणी
लोभ-बुद्धिः सदा दुःख-संसारिणी ॥ विश्व० ॥

(४)

विश्वशान्तेः समस्याऽस्ति घोराऽधुना,
राष्ट्रसंघः समाधातुकामः सदा ।
विश्वशान्तिं विना नास्ति लोके सुखं
नैव दुःखाऽऽधि-व्याधेश्च संहारणम् ॥ विश्व० ॥

(५)

रागद्वेषावविश्वास-भावोदयो
देश-संशोषणं राष्ट्र-संहारणम् ।
स्वार्थसिद्धयै परस्यापि संशोषणं
विश्वशान्तेस्तु संस्थापने रोधकम् ॥ विश्व० ॥

(६)

विश्वबन्धुत्व-भावोदयः सौख्यदः,
विश्व-कल्याण-भावः सदा मोददः ।
विश्वबन्धुत्व-भावेन शान्तेः सुधा
भ्रातृभावोदयः स्नेह-भावोद्गमः ॥ विश्व० ॥

(७)

प्रेममूलाः सदा संपदः सौख्यदाः,
द्वेषमूलाः सदैवाऽऽपदो दुःखदाः ।
द्वेषनाशो नृणां सौख्य-संचारकः,
शान्ति-संस्थापको राष्ट्र-क्षेमावहः ॥ विश्व० ॥

(८)

वेद-शास्त्रेषु बन्धुत्व-भावोद्गमः,
सर्वधर्मेषु बन्धुत्व-भावाऽऽश्रयः ।
सार्वभौमा यमाः[1] शान्ति-संस्थापकाः,
स्नेहदाः सौख्यदा भ्रातृभावोदयाः ॥ विश्व० ॥

(९)

यत्र जागर्ति बन्धुत्व-भावावलिः,
स्नेह-भावोदयो दीन-संरक्षणम् ।
ताप-नाशः क्षुधादेश्च संवारणं
तत्र शान्तिर्व्यवस्थोन्नतिः संपदः ॥ विश्व० ॥

(१०)

विश्वबन्धुत्व-मन्त्रः सदा श्रेयसे
विश्वबन्धुत्व-शक्तिः सदा प्रेयसे ।
विश्वशान्त्यै समृद्ध्यै सदा संपदे
विश्वबन्धुत्व-भावोद्गतिः संमुदे ॥ विश्व० ॥

१. अहिंसा-सत्यास्तेय-ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ।

३०. हुतात्मानः

(उपजातिर्वृत्तम्)

(१)

गायन्तु लोका बलिदान-गानं
गायन्तु क्रान्तेश्चरितं पवित्रम् ।
हुतात्मनां कीर्ति-सुधां पवित्रां
निपीय देशव्रतमाश्रयन्तु ॥

(२)

न व्यर्थमेयाद् बलिदान-रक्तं
नाऽऽत्माहुतेः क्रान्तिफलं विनश्येत् ।
क्रान्तेः सुवृक्षः सुषमा-समृद्धः
पुष्पैः फलैः पुष्टिमियादजस्रम् ॥

(३)

हुतात्मनां पावनमत्र वृत्तं
सुधा-रसं जीवन-ज्योतिरेव ।
देशाभिमानं निज-देश-कीर्ति
स्वातन्त्र्य-भावं प्रथयत्यजस्रम् ॥

(४)

हुतात्मनां यत्र वृता सपर्या[१],
गुणार्चनं कीर्तनमेव नित्यम् ।
तत्रैव शान्तिः सुख-वृद्धिरिष्टा
देशोन्नतिर्गौरव-मान-वृद्धिः ॥

(५)

यस्मिंस्तु देशे बलिदान-भावो
व्याप्तः समाजे युव-नेतृ-वर्गे ।
तत्रैव कीर्तिर्निज-देश-वृद्धिः,
आत्माभिमानं गुण-गौरवर्द्धिः ॥

---

१. पूजा ।

(६)

हुतात्म-वृत्तं ज्वलितो दवाग्निः,
हुतात्म-वृत्तं परमं च ज्योतिः ।
हुतात्म-वृत्तं जनता-प्रबोधः,
हुतात्म-वृत्तं निज-देश-कीर्तिः ॥

(७)

यदा यदा देश-समृद्धि-नाशः,
स्वातन्त्र्य-नाशो जन-शोषणं च ।
तदा तदा देश-स्वतन्त्रतार्थं
हुतात्मनामत्र शुभोऽवतारः ॥

(८)

हुतात्म-ज्योतिर्जन-शक्ति-दातृ
हुतात्म-ज्योत्स्ना भय-ताप-मुक्तिः ।
हुतात्म-शक्तिर्निज-देश-शक्तिः
हुतात्म-भक्तिर्निज-देश-भक्तिः ॥

(९)

ये शूरवीरा बलिदान-भावाः,
देशार्थ-संत्यक्त-समस्त-वित्ताः ।
त एव देशोद्धरणे प्रवृत्ताः,
मातुर्भुवः क्लेश-ततिं हरन्ति ॥

(१०)

ते क्रान्ति-निष्ठा जनताऽभिनन्द्याः,
देशार्पिता देश-समाज-वन्द्याः ।
देशस्य स्वातन्त्र्य-दवाग्नि-दग्धाः,
त एव वीरा अमराः सुराश्च ॥

३१. राष्ट्र-प्रहरी

(गीतिका) (भुजंगप्रयातंवृत्तम्)

(१)

अये राष्ट्रयोधाः ! अये वीरवर्याः !
अये छात्र-संघर्ष-सेनाऽधिनाथाः ।
सदा सावधानाः सदा दत्तचित्ताः
स्वदेशस्य रक्षा-कृतौ जागरूकाः ॥ अये० ॥

(२)

इमे स्वार्थलीना नरा वित्तलुब्धाः,
निजां स्वार्थसिद्धिं वरं मन्यमानाः ।
जनानां सदा शोषणे लीनचित्ताः,
नराः पामरास्ते सदा ताडनीयाः ॥ अये० ॥

(३)

धनं देशहेतोर्न स्वार्थस्य सिद्ध्यै
तनुर्देशहेतोर्न भोगोपभुक्त्यै ।
कृतिर्देशहेतोर्न त्रासस्य वृद्ध्यै
मनो देश-चिन्ता-निमग्नं न स्वैरम् ॥ अये० ॥

(४)

इमे पापलीनाश्चरित्रेण हीनाः,
सदोत्कोचजीवा[1] मुधाऽऽहिण्डमानाः[2] ।
धनैर्वा जनैर्वा स्व-स्वार्थावसक्ताः,
क्रुधा ताडनीया बहिष्कार-योग्याः ॥ अये० ॥

(५)

युवा नेतृवर्गोऽथवा मन्त्रिवर्यो
यदा स्वार्थमग्नश्चरित्रेण हीनः ।
स्वदेशस्य द्रोही नरो दैत्यरूपः
स दण्ड्यः स वध्यः स न्यक्कारपात्रम्[3] ॥ अये० ॥

---

१. अन्यायोपार्जित-धन-जीविनः । २. भ्राम्यन्तः । ३. तिरस्कारयोग्यः ।

(६)

न यत्रास्ति देशे विधानं सुपुष्टं
न वा न्याय-दण्ड-व्यवस्था सुपुष्टा ।
न चैवाऽनुशिष्टिः[१] समाजे प्रदेशे
न देशो विकासोन्नतिं कर्तुमर्हः ॥ अये० ॥

(७)

सदा देशभक्तैः सदा जागरूकैः,
स्वकर्म-प्रवृत्तैः स्वधर्मैक-निष्ठैः ।
सदा सत्यनिष्ठैः स्वदेहार्पणैस्तु,
स्वदेशोन्नतिः शक्यते कर्तुमिष्टा ॥ अये० ॥

(८)

नरा जातिवादेऽथवा धर्मवादे,
श्रिताः सम्यवादेऽथवा भूतिवादे ।
कुटुम्बाश्रया[२] हीनवृत्तापचाराः,
इमे देश-द्रुग्धाः सदा दण्डनीयाः ॥ अये० ॥

(९)

इमे हीनवृत्ताः सदा कर्मचोराः,
स्व-जात्यादिवादैर्विवादैक-निष्ठाः ।
धनस्यैव गृध्राः कुकृत्याऽऽप्तवित्ताः,
सदा शासनेन क्रुधा नाशनीयाः ॥ अये० ॥

(१०)

अये कर्मवीराः ! स्वकर्मैक-निष्ठाः,
सदा राष्ट्र-रक्षापरा जागरूकाः ।
भयं देशजं पारदेश्यं कुतो वा
समग्रं समाप्यं स्वदेहार्पणेन ॥ अये० ॥

●

१. अनुशासनम् । २. स्व-कुटुम्बोन्नति-वादिनः ।

३२. दलितोद्धारः

(भुजंगप्रयातं वृत्तम्)

(१)

इमे बान्धवा भ्रातरः प्रेमपात्रं
कृशा हीनवित्ताः क्षुधा हीनवृत्ताः ।
सदा शोक-ग्रस्ताः सदा दैन्य-त्रस्ताः
सदैवाऽऽर्यजातेस्त्विमे रत्नभूताः ॥

(२)

इमे जाति-भेदेन वर्ग-प्रभेदैः,
सदा पीड्यमानाः सदा शोष्यमाणाः ।
सदोच्चावचैर्भेदभावैर्विनष्टाः,
इमे पोषणीया इमे तोषणीयाः ॥

(३)

इयं हिन्दु-जातिः प्रणष्टा प्रभेदैः,
सदा भेदभावैः स्वयं कृश्यमाना ।
न देशस्य जातेस्तु चिन्ता कदाचित्
सवर्णाऽसवर्णेषु नाऽभेद-बुद्धिः ॥

(४)

इयं द्वेष-बुद्धिः, इयं भेद-बुद्धिः,
इयं स्पृश्यताऽस्पृश्यतायाश्च बुद्धिः ।
इयं चोच्च-नीचाऽऽश्रया हीनवृत्तिः
सदा हिन्दुजातेस्तु संहारकर्त्री ॥

(५)

दयानन्दवर्यो मुदा दीन-त्राता,
सदा हिन्दुजातेश्च प्राण-स्वरूपः ।
विजातीय-लोकैर्हृतान् वीक्ष्य चैतान्
शुचाऽऽक्रान्त-चित्तो न लेभे तु शान्तिम् ॥

(६)

सदा हिन्दुजातेस्तु क्षीणामवस्थां
निरीक्ष्याऽवदद् धर्म-जातेरधीशान् ।
इयं भेद-बुद्धिः कुठारावघातः
स्वपादे, कदाचिद् धिया चिन्तनीयम् ॥

(७)

न चैते विमूढास्तु जातेरधीशाः
सदा जाति-वादान्ध-प्रज्ञा-विवेकाः ।
न जातेर्हितं जातु ते कामयन्ते
स्वधर्मस्य हानिं न ते चिन्तयन्ति ॥

(८)

सुधीर्गान्धिवर्योऽपि हीनामवस्थां
निरीक्ष्यावदद् धर्म-धी-हीन-चित्तान् ।
इमे भ्रातरो रत्नभूताश्च जातेः
समानाधिकारेण संरक्षणीयाः ॥

(९)

विधर्मं गतास्ते शुचः कारणानि,
सृतिं यावनीमाङ्गलीं वा श्रयन्ते ।
विधर्मं श्रिता लोभ-मोहादि-हेतोः,
त एवाऽऽर्य-जातिं क्रुधा नाशयन्ति ॥

(१०)

अये ! आर्य-जातेर्युवानो बुधाश्च
हितं वाक्यमेतत् तु शृण्वन्तु स्निग्धाः ।
इमे शिल्पिनः कर्मिणः शूद्रप्रख्याः,
सदा पोषणीयाः सदा तोषणीयाः ॥

३३. श्रमदानम्

(गीतिका) (भुजंगप्रयातं वृत्तम्)

(१)

श्रमः सौख्यमूलं श्रमः शान्तिमूलं
श्रमो दैन्यहर्ता श्रमो व्याधि-हन्ता ।
श्रमः साधनं भुक्ति-मुक्तेरजस्रं
श्रमो मानवानां चरित्रं पवित्रम् ॥

(२)

श्रमो राजते यत्र ज्योतिःस्वरूपः,
श्रमो भासते यत्र वह्नि-प्रकाशः ।
श्रमो द्योतते यत्र भानु-प्रतापो
न तत्रास्ति दैन्यं न वा रोग-शोकः ॥

(३)

सुधादीधितिः प्राणिनां ताप-हर्ता
खरांशु-प्रभश्चित्त-चैतन्य-दाता ।
कुबेरः श्रियः, शक्ररूपश्च शक्तेः
श्रमः सर्व-दुःखाऽऽधि-नाशैक-हेतुः ॥

(४)

श्रमस्यैव दानेन नित्यं विकासो
विलासः प्रहासः सुवासः प्रकाशः ।
विनोबो[1]-पदिष्टं श्रियो मूलमेतत्
स्वदेशोन्नतेर्मूलमेतत् प्रकृष्टम् ॥

(५)

श्रमस्यैव दानेन कूपाः सरण्यः
शुभा ग्राममार्गा घना वाटिकाश्च ।
प्रकाश-प्रबन्धः, पुरे स्वच्छता सा
वनालिः प्रणालिः[2] शिवाः सेचनार्थाः ॥

---

१. आचार्य-विनोबाभावे । २. नालिका-निर्माणम् ।

(६)

श्रमस्यैव दानेन स्वार्थाऽवरोधः
परार्थार्पणं त्याग-भावोदयश्च ।
सहास्तित्व-भावाभिवृद्धिः प्रमोदः
क्रियाशीलकत्वं जनाऽऽह्लादकत्वम् ॥

(७)

श्रमस्यैव दानेन ग्रामोन्नतिः स्यात्
पुराणां विकासो नराणां प्रहासः ।
वनानां विवृद्धिः, जलानां सुयोगः
सदैवाऽऽर्थिकी उन्नतिर्वृद्धिरिष्टा ॥

(८)

श्रमस्यैव दानं शुभः सौख्य-मार्गः
सदा भ्रातृ-भावोदयस्यास्ति मूलम् ।
शुभा विश्व-बन्धुत्व-भावाभिवृद्धिः
सदैवोन्नतिर्मानसी दैहिकी च ॥

(९)

पुरेयं सहास्तित्व-भावाऽभिसक्तिः
सदा संस्थिता भारते बद्धमूला ।
श्रमो वा धनं वा निजं देहमेव
स्वभूतिः परार्थोपयोगाय दत्ता ॥

(१०)

यदीष्टा हृदा भारतस्याऽभिवृद्धिः
विकासः प्रसादोऽथवा सौख्य-सिद्धिः ।
श्रमस्यैव दानेन साध्यं समस्तं
श्रमो मूलमन्त्रः सुखस्योन्नतेश्च ॥

३४. रक्तदानम्

(भुजंगप्रयातं वृत्तम्)

(१)

इदं भारतं याचते रक्तदानं
धरेयं सदा भिक्षते देहदानम् ।
सदा पीडिता शोषिता भारती भूः
सदा तप्तगात्रा शुचा क्षीणकान्तिः ॥

(२)

सुता येऽधुना स्वार्थ-संमुग्ध-चित्ताः,
धनैर्गर्हितैर्गौरवं कामयन्ते ।
निज-स्वार्थ-लिप्ता धनैकाश्रयास्ते
न मातुः शुचं चेतसा चिन्तयन्ति ॥

(३)

न नीचैः खलैरेभिरेषा धरित्री
शुचाऽऽक्रान्त-चित्ताऽवमोक्तुं तु शक्या ।
इयं धीर-धुर्यैर्मुदा देहत्यागैः
स्व-रक्त-प्रदानैः सदा सान्त्वनीया ॥

(४)

इयं शोषिताऽऽङ्लैः सदा क्रूरधीभिः,
इयं पीडिता पामरैर्यावनैश्च ।
इयं शोष्यते भूतिवादैरजस्रं
सदा धर्महीनैः सदा क्रूरकृत्यैः ॥

(५)

धरेयं विनष्टा प्रतप्ता कुपुत्रैः
खलैर्धर्महीनैः सदा स्वार्थपूरैः ।
न ते मातृभूमेः शुचं चिन्तयन्ति
नराः पामरास्ते सदा गर्हणीयाः ॥

(६)

न तेष्वस्ति देशोन्नतेः काचिदाशा
न देशाभिमानं न वा देशभक्तिः ।
सदा शोषणे दत्तचित्ताः समे ते
नराणां भवेयुः सदा कोपभाजः ॥

(७)

स्वदेशे विदेशे च ये देशभक्ताः,
नरैस्तर्पिता तैर्धरा रक्तदानैः ।
बलिस्तादृशां कीर्तिभाजां धरित्रीं
सदा सौख्ययुक्तां सुपुष्टां विधत्ते ॥

(८)

अये भारतीया निजं कर्मजातं
हृदा चिन्तयध्वं तथा च कुरुध्वम् ।
इयं मातृभूः शोक-सन्ताप-ग्रस्ता
सदा याचते तेऽवधानं समग्रम् ॥

(९)

मुदा रक्तदानं मुदा वित्तदानं
मुदा भूमिदानं मुदा स्वार्थ-दानम् ।
मुदा आत्मत्यागो मुदा देहत्यागः
स्वमातुर्हितायेप्सितं सौख्यसिद्ध्यै ॥

(१०)

विना रक्तदानं न संभाव्यते श्रीः,
न वा शोकनाशो न दुःखाऽऽधि-नाशः ।
सदा रक्तदानाऽऽश्रया श्रीः समृद्धिः
गुणानां विवृद्धिः सुखानां च सिद्धिः ॥

३५. दयानन्द-स्तवः

(गीतिका) (प्रमाणिका वृत्तम्)

(१)

नमामि मूलशंकरं
दयाऽऽकरं गुणाऽऽकरम् ।
प्रभाऽऽकरं सुधाऽऽकरं
समस्त-लोक-भास्करम् ॥ नमामि० ॥

(२)

स्व-ज्ञान-दीप्ति-भास्वरं
गुण-प्रभा-विकस्वरम् ।
स्व-योग-रोचिषाऽऽवृतं
तपो-विधूत-कल्मषम् ॥ नमामि० ॥

(३)

महर्षि-वृन्द-वन्दितं
श्रुतेर्निनाद-नन्दितम् ।
अनाथ-नाथमाश्रयं
सदा सदार्य-संश्रयम् ॥ नमामि० ॥

(४)

भजे गुणैक-मानिनं
श्रुति-प्रभैक-ध्यायिनम् ।
भवाऽब्धि-दोष-पायिनं
सुखौघ-शान्ति-दायिनम् ॥ नमामि० ॥

(५)

तमोऽपहं रजोऽपहम्
अजस्रमात्म-दोष-हम् ।
तपः-प्रपूत-मानसम्
अनार्य-वृन्द-शासनम्[१] ॥ नमामि० ॥

---

१. नाशकम् ।

(६)

श्रये गुणोच्चयाऽऽश्रयं
मनोज्ञ-भाव-संश्रयम् ।
भवाऽब्धि-दुःख-वारकम्
अशेष-दोष-हारकम् ॥ नमामि० ॥

(७)

श्रुति-स्मृति-प्रचारकं
सदाऽऽर्य-वर्त्म-धारकम् ।
दरिद्र-दीन-तारकं
गुण-प्रभा-प्रसारकम् ॥ नमामि० ॥

(८)

त्वदङ्घ्रि-पद्म-सेवनं
समस्त-शोक-शोषणम् ।
अशेष-दोष-दूषणं
सुखौघ-सिन्धु-पोषणम् ॥ नमामि० ॥

(९)

गुणाऽऽश्रयं प्रभाऽऽश्रयं
समस्त-गौरवाऽऽश्रयम् ।
परार्थ-त्यक्त-विग्रहं[1]
त्विषा-प्रदीप्त-विग्रहम् ॥ नमामि० ॥

(१०)

नमामि लोक-लोचनं
स्फुरत्प्रभा-प्ररोचनम् ।
सुधी-प्रवीर-रञ्जकं
समस्त-दोष-भञ्जकम् ॥ नमामि० ॥

१. शरीरम् ।

३६. दयानन्दः स्वामी जयति भुवने भास्कररुचिः

(शिखरिणी वृत्तम्)

(१)

गुणानामाधारो विदित-श्रुति-शास्त्रार्थ-निचयः,
समुद्धर्ता भर्ता पतित-जन-चित्ताऽऽर्ति-हरणः ।
श्रयन्नात्मोत्सर्गं पर-हित-रतः स्वार्थ-विरतो
दयानन्दः स्वामी जयति भुवने भास्कर-रुचिः ॥

(२)

'दयाया आनन्दो' विलसति गुणानां समुदयः,
'ऋषि'-र्वेदार्थानां गहन-मननावाप्त-शुभ-धीः ।
श्रुतीनां राद्धान्तान् विशदयति वेदार्थ-विवृतौ,
सरस्वत्याः स्रोतो जयति यतिवर्यो गुणनिधिः ॥

(३)

अनाथानां नाथः शरणमबलानां गुणि-गुरुः,
विनेता भीतानां सुपथमुपनेता च सुधियाम् ।
शरण्यो दीनानां गुणि-गण-वरेण्यः श्रुति-मतिः,
दयानन्दो योगी जयति भुवने भास्कर-रुचिः ॥

(४)

प्रणेता भाष्याणां श्रुति-गदित-तत्त्वार्थ-निलयो
यतिः सत्यार्थं यः प्रकटयति 'सत्यार्थ०'-सुकृतौ ।
श्रुतीनां तत्त्वार्थं विशदयति 'ऋग्भाष्य'-विवृतौ
दयानन्दो वाग्मी जयति भुवने भास्कर-रुचिः ॥

(५)

ऋषीणां प्रत्नां यः सरणिमनुसृत्याऽऽशु विदधे
श्रुतीनां शिक्षार्थं गुरुकुल-ततिं ज्ञान-रुचिराम् ।
विरुद्धं वेदानां तदिदमिह हेयं सुपथगैः,
दयानन्दो दान्तो जयति भुवने भास्कर-रुचिः ॥

(६)

जगन्नेता धीरः सकल-गुण-राशिर्बुध-सुहृद्,
नदीष्णो वेदानां जनहित-कृत-स्वार्थ-विरहः ।
अविद्याया ध्वान्तं व्यगमयदिहाऽध्यात्म-सुदृशा
मुनीन्द्रो व्यारेजे सकल-सुख-सौभाग्य-सरणिः ॥

(७)

समाजं त्वार्याणां प्रति-नगरमस्थापयदिह,
समुन्मूल्याऽऽमूलं श्रुति-विपथ-पाखण्ड-निचयम् ।
सदादर्शं प्राच्यं भुवि विनिदधे शान्ति-सुखदं
दयानन्दो धीरो जयति भुवने भास्कर-रुचिः ॥

(८)

गवां रक्षा कार्या, पदमनुविधेयं च सुधियां,
गुणा ग्राह्या हेयाः सततमशिवा दोष-निकराः ।
सदाऽऽर्याणां भाषा प्रचरतु भवे भव्य-गुण-धा,
य एवं व्याचख्यौ जयति स यतिर्भास्कर-विभः ॥

(९)

जने ह्यस्पृश्यत्वं नहि श्रुति-मतं नापि हित-कृद्,
विजातेर्जातिश्च बहुविध-विभागो नहि हितः ।
विदेशीयं राज्यं नहि मतिमतां मान-गुण-दं,
मनोज्ञं स्वातन्त्र्यं निज-बलि-कृतेनापि सुखदम् ॥

(१०)

सुशिक्षां नारीणां, विविध-मत-शुद्धिं प्रचलयन्,
पदाऽऽक्रान्त-त्राणं विदधदनिशं जीवन-पणैः ।
'समं लोकं चाऽऽर्यं कुरुत' इति लोकानुपदिशन्,
दिवं यातो जीवत्यमर इव वन्द्यो यतिवरः ॥

•

३७. दयानन्दवीरो यतिर्भातु शश्वत्

(गीतिका) (भुजंगप्रयातम्)

(१)

दयानन्दवीरो यतिर्भातु शश्वद्
गुणानां निधिर्वेद-शास्त्रोपदेष्टा।
सदा संयमे रक्तधीर्धीर-चेताः
वरेण्यः शरण्यो मुनिः साधुवृत्तः ॥ दयानन्द० ॥

(२)

सदा देशभक्तः सदा धर्मभक्तः
सदा दीन-हीनाऽऽर्ति-नाशानुरक्तः।
स्वदेशव्रतो देशभक्त्येक-मूर्तिः
स्वदेशाभिमानेन संदीप्तमूर्तिः ॥ दयानन्द० ॥

(३)

सदा देशचिन्ता, सदाऽनाथ-चिन्ता
दरिद्रातुराणां समुद्धार-चिन्ता।
गवां योषितां दुःख-नाशस्य चिन्ता
सदा यस्य चित्ते स देवो वदान्यः ॥ दयानन्द० ॥

(४)

न यस्यास्ति चित्ते भयानां विभीतिः
न रोषाग्नि-दाहो न वा शोक-शोषः[1]।
न यत्रास्ति चिन्ता स्वदेहस्य जातु
सदा देशचिन्ता-निमग्नः स धन्यः ॥ दयानन्द० ॥

(५)

ऋषीणां मुनीनां सदाऽऽदर्श-पाता
स्ववित्तस्य दाता, स्वदेहस्य दाता।
सदा मातृभूमेः सुरक्षाऽनुरक्तो
विदेशीय-धर्मे प्रहारानुरक्तः ॥ दयानन्द० ॥

---

१. शोकेन शोषणम्।

(६)

सदैवाऽऽङ्ग्लभाषां सृतिं[1] खण्डयन् सः,
सदा भारतीयं मतं मण्डयन् सः ।
चरित्राभिमानं सदा दर्शयन् सः
स्वदेशानुरागे रतो धर्म-धुर्यः ॥ दयानन्द० ॥

(७)

स्वदेशीय-राज्यं मतं सर्वश्रेष्ठं
विदेशीय-राज्यं सदाऽनर्थकारि ।
स्वदेशीय-राज्ये सुखं शान्तिरिष्टा
सदा स्वाभिमानं विकासोन्नती च ॥ दयानन्द० ॥

(८)

कुरीतिः सदा दुःखद्वन्द्वादि-कर्त्री
कुनीतिः[2] सदा मानवाऽऽचार-हर्त्री ।
सदैवाऽन्धविश्वास-मूला अनर्थाः
वदन् देशहेतोः पपौ यो विषं च ॥ दयानन्द० ॥

(९)

सदा योषितां मान-रक्षाऽवसक्तः
सदा देश-स्वातन्त्र्य-कार्यानुरक्तः ।
सदा आर्य-धर्म-प्रचारानुरागी
विरागी व्रती विश्वबन्धुत्व-मानी ॥ दयानन्द० ॥

(१०)

मुदा दुःखजातं[3] प्रसेहे परार्थं
जहौ देशहेतोः सुखं चार्थजातम् ।
सदा क्रान्ति-सन्देशदं तं नतोऽहं
सदा मातृभू-दत्त-चित्तं श्रितोऽहम् ॥ दयानन्द० ॥

●

---

१. आङ्ग्ल-भाषाम् आङ्ग्ल-पद्धतिं च । २. अनीतिः, दुर्नीतिर्वा ।
३. दुःखसमूहम् ।

३८. विलसतु गांधिर्गुणधिरजस्रम्

(गीतिका) (मात्रासमकं जातिः)

(१)

विलसतु गांधिर्गुणधिरजस्रं
विलसतु बापूः सुकृत-सुराशिः ।
विलसतु गांधेर्गुण-गण-राशिः
विकसतु भारत-भाग्य-सरोजम् ॥ विलसतु० ॥

(२)

सत्य-अहिंसा-व्रत-धृत-देहं
दीन-हीन-पतितार्पित-गेहम् ।
जन-हित-धृत-निज-गौरव-स्नेहं
नमत सखे ! तं गुणधिमजस्रम् ॥ विलसतु० ॥

(३)

देशभक्ति-भरितामृत-सिन्धुं
पतित-हीन-जनतैक-सुबन्धुम् ।
राग-द्वेष-भय-मुक्तमनर्घं
नतिरियमस्तु सदा गुणराशिम् ॥ विलसतु० ॥

(४)

त्याग-तपो-धृति-संयम-राशिः
मान-दान-गुण-गौरव-कोशः ।
धर्म-नीति-गुण-मिश्रण-दक्षः
देश-सुरक्षा-धृत-वर-पक्षः ॥ विलसतु० ॥

(५)

भ्रातृभाव-समतैक-निदेष्टा
जाति-वर्ग-कृत-द्वेष-निरोद्धा ।
सत्याग्रह-रुचिरशुचि-विरोद्धा
जयतु महात्मा गांधिरजस्रम् ॥ विलसतु० ॥

(६)

मौलिक-शिक्षा-पद्धति[1]-स्रष्टा
सूत्र-हेतु-निज-चक्र[2]-प्रयोक्ता ।
आर्थिक-प्रगति-समुन्नति-द्रष्टा
स्त्रीजन-वटुजन-ताप-निरोद्धा ॥ विलसतु० ॥

(७)

शान्ति-सुधा-रस-पान-मनोज्ञः
क्रान्तिकरो जन-मानस-विज्ञः ।
जीवन-द्रष्टा भारत-स्रष्टा
'राष्ट्रपिता' भरतावनि-पाता ॥ विलसतु० ॥

(८)

समता-ममता-धृत-वर-शस्त्रः
सत्य-पूत-निज-संयम-शक्तः ।
देशज-वस्तु-प्रयोग-निदेष्टा
धार्मिकभेद-निवारण-दक्षः ॥ विलसतु० ॥

(९)

आङ्ग्ल-सभ्यता-संस्कृति-रोद्धा
भारत-संस्कृति-नीति-प्रयोक्ता ।
चारित्रिक-गुण-वृद्धि-नियोक्ता
देशभक्ति-व्रत-जीवन-दाता ॥ विलसतु० ॥

(१०)

वाचा मनसा क्रियया पूतः
सत्य-स्नेह-करुणा-रस-सिक्तः ।
भारतमाता तव जनि-तुष्टा
तव गुण-चरितामृत-संपुष्टा ॥ विलसतु० ॥

●

१. बेसिक-शिक्षा-पद्धतिः, २. 'चरखा' इति ।

३९. जयतु सुभाषः

(गीतिका) (मात्रासमकं जातिः)

(१)

जयतु सुभाषो गुणि-गण-ह्रासो
रिपु-जन-त्रासो भुवन-विलासः ।
देश-भक्ति-गुण-गौरव-दीप्तो
भारत-मातृ-दुःख-संतप्तः ॥ जयतु० ॥

(२)

आत्मत्याग-रुचिरशुचि-विरोद्धा
आङ्ग्ल-शत्रु-संत्रासक-योद्धा ।
कुनय-प्रदर्शन-शोषण-रोद्धा
मातृभूमि-सन्ताप-निरोद्धा ॥ जयतु० ॥

(३)

त्याग-तपोबल-गौरव-पूर्णः
क्रान्ति-शौर्य-बल-गति-रय-तूर्णः[1] ।
स्वाभिमान-ममता-गुण-पूर्णः
कृत-रिपु-दलन-मान-मद-चूर्णः ॥ जयतु० ॥

(४)

भारत-दुःख-ताप-संतप्तो
दीन-हीन-जनताऽऽर्ति-प्रतप्तः ।
वैदेशिक-शासन-संतप्तः
आत्माहुति-रतिरति-संदीप्तः ॥ जयतु० ॥

(५)

क्रान्तिदूत-गरिमाऽमृत-शौण्डः[2]
शत्रु-सैन्य-संमर्दन-चण्डः ।
दुष्ट-दृप्त-जन-धृत-खर-दण्डः
मातृभूमि-वरदात्मज-चण्डः[3] ॥ जयतु० ॥

---

१. त्वरितगतिः, २. उद्वेल्लितः, उत्तेजितः, मत्तः । ३. वरद-पुत्र-श्रेष्ठः ।

(६)

हिन्द-सैन्य[1]-संस्थापन-शक्तः,
अनुपम-धीर-कृतावनुरक्तः ।
जन-संग्रह-संघर्ष-सुदक्षः,
धृत-चितरंजनदास-सुपक्षः ॥ जयतु० ॥

(७)

सदा लोकप्रिय-भारत-नेता
'नेताजी'-प्रिय-पदवी-जेता ।
अग्रगामि-दल[2]-स्थापन-कर्ता
भारत-वसुधोत्पीडन-हर्ता ॥ जयतु० ॥

(८)

आङ्ग्ल-राज्य-संहार-प्रकेतुः,
भारत-गौरव-रक्षण-हेतुः ।
श्रम-दम-त्याग-तपोबल-युक्तः,
दैन्य-त्रास-भय-संशय-मुक्तः ॥ जयतु० ॥

(९)

'जय हिन्दे'-ति[3] घोष-संजुष्टः,
सेनापतिरति-गुण-गण-पुष्टः ।
भारत-जननी-शोषण-हर्ता
मातृभूमि-परिपोषण-कर्ता ॥ जयतु० ॥

(१०)

सिंहशक्तिरयममृत-ज्योतिः,
देशोद्धृति-हित-धृत-खर-हेतिः[4] ।
ज्ञानपुञ्ज हे ! शक्तिपुञ्ज हे !
भारत-गौरव ! अमृतमूर्तिः ॥ जयतु० ॥

●

---

१. 'आजाद हिन्द फौज' इत्यस्य । २. 'फार्वर्ड ब्लाक' इत्यस्य । ३. 'जय हिन्द' उद्घोषस्य प्रवर्तकः । ४. तीक्ष्ण-शस्त्र-धारकः ।

४०. अरविन्दो विजयते

(उपजातिर्वृत्तम्)

(१)

ज्ञानप्रभा-भासित-मानसं तं
सद्धर्म-धौरेयमसक्त-चित्तम् ।
अध्यात्म-पीयूष-हृताऽघवृन्दं
ज्ञानारविन्दं गुणिनं नतोऽहम् ॥

(२)

क्रान्तेः सृतिं यः समुपास्य पूर्वं
कारागृहे वासमुरीचकार ।
संन्यस्य सर्वं विभवं विरक्तो
यो योगमाधात् तमहं नमामि ॥

(३)

पाण्डोश्चरीये सुखदाश्रमे यः
तपोऽन्वतिष्ठत् मुनिवृन्द-वन्द्यः ।
स्वाध्यातम-विज्ञान-परम्परार्थं
यः स्तूयते विश्वमुनिप्रवीरैः ॥

(४)

सदा जगद्ध्वान्त-निवारणार्थं
घोरं तपो यः तमुपास्त लोके ।
यज्ज्ञानज्योतिर्ज्वलतीह दिव्यं
गुणारविन्दं तमहं प्रपद्ये ॥

(५)

यद्दर्शनं ज्ञानदृशामुपास्यं
मर्त्यं ह्यमर्त्यं विदधाति सद्यः ।
भवाब्धिपारोत्तरणाय सेतुः
घाषारविन्दं व्रतिनं श्रयेऽहम् ॥

●

४१. हिमाद्रि-वैभवम् (क० श्रीबद्रीनाथः)

(गीतिका) (मात्रासमकं जातिः)

(१)

जय जय जय हैमाद्रि-सुकीर्ते !
जय हे भारत-गौरव ! जय हे !
हैम-मुकुट-धृत-मञ्जुल-मूर्ते !
रुचिर-हिमानी[1]-संश्रित-भूते[2] ! ॥ जय० ॥

(२)

नील-कण्ठ[3]-शिखराञ्चित-भूतिः,
नर-नारायण-गिरि-कृत-कान्तिः ।
देवालय-सुषमा-श्रित-कीर्तिः,
ऋषि-मुनि-बुध-जन-गीत-सुकीर्तिः ॥ जय० ॥

(३)

ज्ञान-ज्योत्स्ना-हृत-कलि-पापः,
शान्ति-सुधा-प्रशमित-भव-तापः ।
दिव्य-चेतनोत्साह-प्रतापः,
आध्यात्मिक-शुभ-शक्ति-प्रपातः[4] ॥ जय० ॥

(४)

तप्त-कुण्ड-[5]-जल-गौरव-पूर्णः,
तप्त-वारि-हृत-दैहिक-तापः ।
अलकनन्द-[6]-जल-पावित-भूमिः,
देवभूमिरयममृत-सूतिः[7] ॥ जय० ॥

(५)

हिम-द्रोणिः[8] जल-पात[9]-सुरम्यः,
सुरुचि-स्रोतसां कल-रव-हृद्यः ।
हिम-वृष्ट्याऽऽहृत-मानस-तुष्टिः,
हैम-प्रभा-गरिमाऽञ्चित-सृष्टिः ॥ जय० ॥

---

१. हिमसमूहः (Glacier) २. ऐश्वर्य-युक्ते ! ३. नीलकण्ठगिरिः । ४. निर्झरः । ५. तप्तकुण्ड-नमक उष्णजलसरोवरः । ६. अलकनन्दा सरित् । ७. सुधा-प्रदः । ८. घाटी (Valley) । ९. जल-प्रपातः ।

(६)

माणा-नीति-दरी[1]-धृत-शक्तिः,
शत्रु-संहृतिः गौरव-गीतिः ।
वसुधारा[2]-सुप्रपात-सुशोभः,
हिममय-गिरिगण-गौरव-गण्यः ॥ जय० ॥

(७)

अलकनन्द-सरितो जनि-भूमिः,[3]
बदरी-फल-भर-भूषित-भूमिः ।
दृषदां पुष्ट्या अनुमित-शक्तिः,
शक्ति-भक्ति-गरिमाञ्चित-सिद्धिः ॥ जय० ॥

(८)

सतत-पूत-जल-स्रोतो-रम्यः,
सुरभि-समीरण-प्रतिपल-हृद्यः ।
शाप-पाप-भवताप-विहीनः,
आधि-व्याधि-संचार-विहीनः ॥ जय० ॥

(९)

बद्रीनाथः ऋषि-मुनि-नाथः,
सुकृत-कर्मणां प्रतिपल-सार्थः[4] ।
शान्तेः स्थानं जागृति-धाम,
विश्व-शान्ति-परिपूरित-कामः ॥ जय० ॥

(१०)

काष्ठ-पुष्प-फल-तरुतति-रम्यः,
हिममय-हिमतति-संतत-हृद्यः ।
भारत-त्राता भारत-भूतिः
जयति हिमाद्रिः गौरव-मूर्तिः ॥ जय० ॥

●

---

१. नीति-माणा-नामक-दरीद्वययुक्तः । २. वसुधारा-नामको दिव्य-प्रपातः ।
३. जन्मभूमिः । ४. सहयोगी ।

४२. हिमाद्रि-वैभवम् (ख. श्रीकेदारनाथः)

(गीतिका) (मात्रासमकं जातिः)

(१)

जय जय जय हे जय केदार !
भारत-सुषमा-गरिमाऽऽधार !
कीर्ति-सुधा ते प्रतिपल-हृद्या,
मानस-पाप-नाश-सुमनोज्ञा ॥ जय० ॥

(२)

हैम-मण्डितो हिम-गिरि-शोभः,
सतत-हिमानी-सुषमा-हृद्यः ।
हिमतति-पूत-मनोरम-वेषः,
हैम-शान्ति-हृत-मानस-क्लेशः ॥ जय० ॥

(३)

देवागारमिदं सुपवित्रं
शैव-धर्म-कृत-मूर्ति-गुणोच्चम् ।
शैव-मन्दिराऽऽहृत-जन-संघं
केदाराऽञ्चित-पावन-धाम ॥ जय० ॥

(४)

शिल्पकला-गरिमोच्चय-पूर्णः,
सुन्दर-सुघटित-दृषदभिरामः ।
स्वर्ण-शृंग-मुकुटाञ्चित-शोभः,
भक्ति-भावना-हृत-जन-क्षोभः ॥ जय० ॥

(५)

जाति-भेद-संदूषण-हीनः,
मानस-मान-मोद-मति-लीनः ।
आधि-व्याधि-भय-नाश-मनोज्ञः,
शान्ति-सुधा-संचार-सुहृद्यः ॥ जय० ॥

(६)

मन्दाकिनि[१]-जल-वेग-सुरम्यः,
हैम-प्रपात-पात-अभिनन्द्यः ।
गांधि-सरोवर[२]-शोभा-रम्यः,
मन्दाकिनि-जनिभूरतिहृद्यः ॥ जय० ॥

(७)

मन्दाकिनि-द्रोणी[३]-शुभ-रम्यः,
देवदारु-सरलै[४]-रतिहृद्यः ।
गौरीकुण्डं[५] मध्ये रम्यं
तप्तजलैर्हरते जन-श्रान्तिम् ॥ जय० ॥

(८)

पुष्पाणां परितो रुचिराभा
हरति श्रमं वितनोति मुदं च ।
शाद्वल-शोभित-पूत-वनालिः,
सरितां तुङ्ग-तरङ्ग-मनोज्ञः ॥ जय० ॥

(९)

शान्ति-मुक्ति-सन्देश-प्रदाता,
आत्मिक-शक्ति-भक्ति-मति-दाता ।
ज्ञान-भानु-हृत-भव-भय-शोकः,
शान्ति-सुधा-हृत-मानस-तापः ॥ जय० ॥

(१०)

विश्व-शान्ति-सन्देश-सुशोभः,
विश्वप्रेम शुभ-भाव-प्रणुन्नः[६] ।
जगति ज्ञान-ज्योतिर्वितनोतु
हरतु पाप-भवताप-समूहम् ॥ जय० ॥

●

---

१. मन्दाकिनी नदी । २. मन्दाकिनी-नद्या उत्पत्तिस्थानं गांधि-सरोवर-नामकम् । ३. घाटी (Valley) । ४. देवदार-चीड़-नामक-तरुभिः । ५. केदारनाथस्य मध्येमार्गं स्थितं तप्तवारियुक्तं गौरीकुण्डम् । ६. प्रेरितः ।

४३. हिमाद्रि-वैभवम् (ग. हैमकुण्डं पुष्पघाटी च)

(गीतिका) (मात्रासमकं जातिः)

(१)

जय जय जय हे हैम-सुकुण्ड !
सिक्ख-धर्म-संपूजित-रत्न !
गुरु-गोविन्द[१]-तपस्या-भूमिः
लक्ष्मण-मन्दिर[२]-शोभित-भूमिः ॥ जय० ॥

(२)

हैमकुण्डमिदमद्भुत-मूर्ति
हिम-गिरि-शोभित-हिममय-मूर्ति ।
हिमाच्छादितं हिममय-वारि
हैम-प्रपात-पात-द्वय[३]-रम्यम् ॥ जय० ॥

(३)

घांघरियातः[४] कठिने मार्गे,
स्थितः सदा हैमावृत एव ।
सतत-हिमानी[५]-सुषमा-हृद्यः,
गुरुद्वारा[६]ऽऽश्रित-गौरव-कीर्तिः ॥ जय० ॥

(४)

मार्गे तत्र सोपान-सहस्रं[७]
कठिनं क्लिष्टं सतत-सदुर्गम् ।
आरुह्यैतदजस्रमुदारं
कुण्डं प्राप्य शान्ति-सुखमेति ॥ जय० ॥

(५)

गुरु-गोविन्दसिंह-यति-वर्यः,
तीव्रं तप्त्वा तपसां राशिम् ।
म्लेच्छ-त्रास-जनतापं हर्तुं
भुवमापेदे भव-भय-हर्ता ॥ जय० ॥

---

१. सिक्खगुरुः श्री गुरुगोविन्दसिंहः । २. जीर्णं शीर्णं लक्ष्मणमन्दिरम् ।
३. हैम-निर्झर-द्वयम् । ४. घांघरिया-स्थानम् । ५. ग्लेसियर (Glacier) ।
६. सिक्ख-गुरुद्वारा इति । ७. १०६७ सोपानानि ।

(६)

सिक्ख-धर्म-शुभ-तीर्थमुदारं
शौर्य-शक्ति-संचार-मनोज्ञम् ।
गुरुद्वारा-दर्शित-निजभक्तिः,
सिक्ख-जनः श्रयते त्वविरामम् ॥ जय० ॥

(७)

पावनतीर्थं प्रतिपल-रम्यं
शान्ति-सद्म चिर-चिन्तन-धाम ।
जगति तनोतु शान्तिमविरामम्
आत्मिक-शक्ति वितरतु लोके ॥ जय० ॥

(८)

हैमकुण्ड ! तव कीर्तिरुदारा
लोके शान्ति-श्रियं वितनोतु ।
विश्वशान्ति-सन्देशमुदीर्य[1]
भ्रातृभाव-समतां प्रथयेच्च ॥ जय० ॥

(९)

पुष्प-द्रोणि[2]-रियमक्षयकीर्तिः,
गन्धमादनाद्रिः[3] सुविख्यातः ।
कठिन-हिमानी-पारं[4] व्याप्ता
क्रोशद्वयं सुम-शोभा-राशिः ॥ जय० ॥

(१०)

नैसर्गिक-सुमनोभिरभिख्यां
लभते मासत्रयं सुषमाढ्या ।
पुष्पद्रोणिः हृत्वा खेदं
कोमलभावं तनुयाच्चित्ते ॥ जय० ॥

●

---

१. उक्त्वा, प्रचार्य । २. Valley of flowers. ३. गन्धमादन-पर्वतः ।
४. ग्लेसियरस्य अपरपारे ।

४४. ग्राम-लक्ष्मीः

(गीतिका) (भुजंगप्रयातं वृत्तम्)

(१)

इयं ग्रामलक्ष्मीर्मुदं संतनोतु
इयं ग्रामलक्ष्मीः श्रियं संददातु ।
क्वचित् पुष्पवृद्धिः क्वचित् सस्य-वृद्धिः
क्वचिद् धान्यपुष्टिः श्रियं संतनोति ॥ इयं० ॥

(२)

कृषेरुन्नतौ दत्तचित्ताः समेऽपि
सदा खाद्य-योगो जलादेर्निषेकः ।
कृमीणां विनाशेन सस्यादि-वृद्धिः
मुदं कर्षकाणामजस्रं तनोति ॥ इयं० ॥

(३)

अविद्याऽन्ध-ग्रस्ताः पुरा शोक-त्रस्ताः
क्षुधा-रोग-ग्रस्ता मुधा दैन्य-ध्वस्ताः ।
इदानीं नवैर्योजनैः संगतास्ते
नव-ग्राम-लोकाः श्रिया संयुतास्ते ॥ इयं० ॥

(४)

क्वचित् कूप-योगो नलानां[१] नियोगः
क्वचित् कुल्यकाभिर्जलानां निषेकः ।
क्वचित् क्षारभूमिर्जलैरुर्वराऽऽस्ते
क्वचित् चक्रबन्धेन[२] सस्याऽभिवृद्धिः ॥ इयं० ॥

(५)

क्वचिद् योजनाः स्वास्थ्य-वृद्धयर्थमिष्टाः,
रुजं ग्रामजानां क्षयं प्रापयन्ति ।
रुजा मृत्युयोगः क्षयं याति नित्यं
जनाः स्वास्थ्य-लाभेन मोदेन हृष्टाः ॥ इयं० ॥

---

१. नल-कूपानाम् । २. चकबन्दी-प्रयोगेण ।

(६)

क्वचिद् दृश्यते योजना संततैवं
कुटीराश्रया वृत्ति-लाभार्थमेव ।
समे ग्रामजाता धनं प्राप्य हर्षाद्
निजं क्लेशजातं मुदा विस्मरन्ति ॥ इयं० ॥

(७)

क्वचित् प्रौढ-शिक्षाः क्वचिद् बाल-शिक्षाः
अविद्याऽन्धकारं हृदो नाशयन्ति ।
अयं सर्वतो ज्ञान-शिक्षा-प्रसारः
शुचं ग्रामजानां निहन्त्याशु घोराम् ॥ इयं० ॥

(८)

पथामापणानां विकासैर्विवृद्ध्या
पशोः पालनेनाऽर्थ-वृद्ध्या च ग्रामाः ।
नवाऽऽविष्कृतैर्बीजजातैः प्रहृष्टाः
कृषेरुन्नतिं वीक्ष्य मोदं भजन्ते ॥ इयं० ॥

(९)

विहायाऽन्ध-विश्वास-मूलाः प्रवृत्तीः
विहायाऽऽश्रयं पारदेश्यं[१] स्वतन्त्राः ।
जनान्दोलनेनाऽऽत्म-नैर्भर्य-वृत्त्या
मुदं संश्रिताः शोक-सन्ताप-मुक्ताः ॥ इयं० ॥

(१०)

सुखं धान्यवृद्धिर्जनानां समृद्धिः
सदा साधुभावाश्रया वृत्तिरिष्टा ।
प्रिये ग्रामलोके सुखं शान्तिमिष्टां
जनानां विकासं प्रमोदं तनोतु ॥ इयं० ॥

●

---

१. वैदेशिकम् आश्रयं त्यक्त्वा ।

४५. कृषकः

(गीतिका) (मात्रासमकंजातिः)

(१)

जयतु कर्षको भारत-त्राता,
अन्न-धान्य-धन-जीवन-दाता ।
शान्त-साधकः प्रतिपल-योद्धा
कृति-तति-रक्त[1]-दोष-संशोद्धा ॥ जयतु० ॥

(२)

शीत-ग्रीष्म-भय-संशय-मुक्तः,
शक्तिशालि-वृषभ-द्वय-युक्तः ।
आत्मत्यागरतिरन्न-प्रदाता,
भारत-भू-हित-जीवन-दाता ॥ जयतु० ॥

(३)

कर्मरतः कृषि-कर्म-प्रवीणो
दैन्य-शोक-संशोषण-क्षीणः ।
लोक-रक्षको लोक-शोषितः,
पौर-रक्षकः पौर-भक्षितः ॥ जयतु० ॥

(४)

मान-लोभ-मद-दोष-वर्जितः,
शिक्षित-शासक-वर्ग-तर्जितः ।
सकल-लोक-सस्यान्न-प्रदाता
सततमभाव-दैन्य-संधाता ॥ जयतु० ॥

(५)

क्लान्ति-श्रान्ति-भय-क्षोभ-विमुक्तः,
पौर-शान्ति-सुख-वैभव-रिक्तः ।
अज्ञानान्ध-प्रसारण-युक्तः,
ज्ञान-दीधितेर्गौरव-मुक्तः ॥ जयतु० ॥

---

१. कार्यसमूहेऽनुरक्तः ।

(६)

त्याग-तपस्या-संयम-मूर्तिः,
दुःख-द्वन्द्व-सहनाऽश्रित-शक्तिः ।
ताप-शीत-वर्षा-भय-मुक्तः,
निज-कृषि-कर्मणि प्रतिपल-युक्तः ॥ जयतु० ॥

(७)

भारत-भूमिः कृषक-निर्भरा,
कृषक-पोषिता, कृषकैर्गुप्ता ।
कृषक-पोषणे भारत-पुष्टिः
कृषक-पीडने भारत-पीडा ॥ जयतु० ॥

(८)

बीज-खाद्य-सुविधा तु समस्ता
भारत-ग्रामे प्रतिपदमिष्टा ।
धान्यवृद्धिरिह देश-समृद्धिः,
सस्यवृद्धिरिह गौरव-वृद्धिः ॥ जयतु० ॥

(९)

ग्राम-शोषणं दीन-शोषणं,
कृषक-शोषणं भारत-दुःखम् ।
कृषेरुन्नतिः भारत-वृद्धिः,
कृषेर्विकासो जनता-ह्रासः ॥ जयतु० ॥

(१०)

कृषक-गौरवं प्रतिपद-रम्यं
कृषक-समृद्धिः भारत-वृद्धिः ।
कृषक-सुरक्षा भारत-रक्षा
कृषक-विभूतिः भारत-भूतिः ॥ जयतु० ॥

४६. गीर्वाणवाणी

(गीतिका) (भुजंगप्रयातं वृत्तम्)

(१)

इयं देववाणी सदा सेवनीया
सदा पोषणीया सदा रक्षणीया ।
इयं भारतश्रीरियं देशकीर्तिः
इयं देशवन्द्यैर्वृता वन्दनीया ॥ इयं० ॥

(२)

यदीष्टं भवे भारतस्याभिवृद्धिः
स्वदेशस्य कीर्तिः स्वदेशस्य मानम् ।
सदाऽध्यात्म-ज्योतिः-प्रसारेण शान्तिः,
तदा देववाणी बुधैः सेवनीया ॥ इयं ॥

(३)

कथं शोभते देववाणी प्रकृष्टा
कथं राजते देववर्यैः स्तुतेयम् ।
गुणानां निधानं बुधानां प्रधाना
सुधोनां सदा ज्ञान-विज्ञान-दात्री ॥ इयं० ॥

(४)

सदा संस्कृता संस्कृतेर्मूलमन्त्रः
जनैः संस्तुता प्रेम-सद्भाव-दात्री ।
अघानां निहन्त्री सुधा-धाम-धर्त्री
जनानां समस्तं मलं नाशयित्री ॥ इयं० ॥

(५)

इयं भारते बद्धमूला प्रशस्ता
स्वदेशे विदेशे स्तुता विज्ञवर्यैः ।
चरित्रोन्नतेर्भाव-सद्भावनायाः
सदा शिक्षणे दत्तचित्ता वरेण्या ॥ इयं० ॥

(६)

पराधीनता-पाश-नष्टाऽप्यनष्टा,
सदा दानवैः पीडिताऽप्यक्षतेयम् ।
सुधाऽऽगार-रूपा बुधाऽऽधार-रूपा,
गुणाऽऽकार-रूपा जनाऽऽह्लाद-रूपा ॥ इयं० ॥

(७)

अजस्रं गुणाऽऽधायिनी ज्ञान-मूला,
श्रुतेर्नाद-जुष्टा, प्रपुष्टाऽऽगमैश्च ।
सदाऽध्यात्म-पुष्टा, श्रिता दर्शनैश्च
वृता ज्ञान-दीप्त्या, धृता धर्मधुर्यैः ॥ इयं० ॥

(८)

श्रिता ज्ञानिभिर्वेद-विद्योपलब्ध्यै
वृता योगिभिर्योग-ज्ञानाऽऽगमाय ।
श्रिता काव्यकारैर्रसाऽऽस्वाद-हेतोः,
धृता नाट्यकारैर्जनाऽऽह्लाद-हेतोः ॥ इयं० ॥

(९)

इयं शान्ति-दात्री, इयं ज्ञानदात्री,
इयं भारतोत्थान-तन्त्रं प्रकृष्टम् ।
इयं गौरवाऽऽधान-हेतुः प्रकृष्टः
इयं ज्ञान-ज्योतिः, सुविद्या-प्ररोचिः[1] ॥ इयं० ॥

(१०)

इदं संस्कृतं देशबन्धस्य मूलम्,
इदं देश-प्रान्तादि-भेदस्य हर्तृ ।
इदं भारतस्याक्षयं कोषजातम्,
इदं शान्ति-मूलं सदा पोषणीयम् ॥ इयं० ॥

●

१. प्रकाशः ।

४७. संस्कृत-भाषा-गरिमा

(१) (शिखरिणी)

ऋषीणामाद्यानां
गहन-मननावाप्त-सुयशाः,
श्रुतीनां शास्त्राणां
निखिल-गुण-तत्त्वार्थ-निलया ।
पुरातत्त्वाऽऽधारा[1]
सकल-भव-ज्ञानाब्धि-विभवा,
जयेद् दैवी वाणी
त्रिभुवन-मनोज्ञा बुध-प्रिया ॥

(२) (अनुष्टुप्)

दिव्या गीर्वाणवाणीयं
ज्ञान-शक्ति-सुख-प्रदा ।
मानसे रमतां नित्यं
हृदि मे सुखमावहेत् ॥

(३)

संस्कृते सुन्दरं सर्वं
संस्कृते मधुरं समम् ।
संस्कृते ज्ञान-विज्ञानं
संस्कृते सुषमा शुभा ॥

(४)

संस्कृतं देवभाषाऽस्ति
विदुषां च मनोरमम् ।
संस्कृतं जन-तापस्य
हारकं परमं मतम् ॥

---

१. पुरातत्त्वानुशीलनस्य आधारभूता ।

(५)

देशभक्तिं गुणप्रीतिं
शिक्षितुं यदि ते मनः ।
संस्कृते मन आधत्स्व
ज्ञान-विज्ञान-वारिधौ ॥

(६)

संस्कृते नहि काठिन्यं
यथेदमवमानितम् ।
लोक-भाषा-पदं प्राप्ता
विद्वद्भाषेति वन्द्यते ॥

(७)

संस्कृतं भारतस्यास्ति
गौरवं मान-वर्धनम् ।
वेदैः शास्त्रैर्युतं काव्यैः
गीता-रामायणादिभिः ॥

(८)

संस्कृते संस्कृतिः पूता
राष्ट्र-गौरव-वृद्धि-दा ।
ज्ञानं विज्ञानमध्यात्मं
शिक्षा विश्वसुखावहा ॥

४८. आदर्श-शिक्षा-पद्धतिः

(शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्)

(१)

ज्ञानोद्रेक-प्रणाशिताखिलमला
दुःखौघ-विध्वंसिनी,
कर्तव्याऽऽश्रयणे प्रवृत्ति-मति-दा
दुष्कर्म-संहारिणी ।
लोकाऽज्ञान-निवारणे धृतिमति-
विज्ञान-धी-भास्वरा,
शिक्षा स्याज्जगतां हिताय नितरां
कल्याणधुक् कीर्तिदा ॥

(२)

लोकस्याऽभ्युदयं तनोति सततं
निःश्रेयसं शासती,
लोके ज्ञान-तपः-प्रमोद-सुख-धा
दुःखाऽऽधि-संहारिणी ।
सद्भावाऽऽश्रयतां गता, गुणगणे
निष्ठां दधत् सात्त्विकीं,
शिक्षा-पद्धतिरस्तु सर्व-जगतः
क्षेमाय शान्त्यै श्रियै ॥

(३)

सा शिक्षा न, गुणोच्चयं गुणिजने
नो पोषयेत् पुष्टिदा,
या नो जागरयेज्जने कृति-रतिं
सत्ये च निष्ठां ध्रुवाम् ।
सा शिक्षा, श्रुति-शास्त्र-बोध-निपुणा
या धर्म-वृत्ति-प्रदा,
सच्चारित्र्य-प्रदान-तोषित-मनः-
कामा, न कामाऽऽश्रया[१] ॥

---

१. न तु कामभावनाया आश्रयभूता ।

(४)

अज्ञानाऽन्ध-तमः-प्रणोद-प्रवणा[1]
लोकोपकृत्येकदृक्[2],
पाषण्डादि-निवारणैक-मतिदा
मोदावहा मानिनाम् ।
सद्वृत्तेन विवर्धिताऽखिल-गुणा
या शस्यते ज्ञानिषु,
या देहाऽऽत्म-मनो-विकास-रुचिरा
शिक्षाऽस्तु सा श्रेयसे ॥

(५)

सत्याऽऽचार-विचार-शिक्षण-परा,
सार्वाङ्गिकीमुन्नतिं,
छात्राणां विदधद्, विवेक-विनयाऽऽ-
चार-प्रचारैकधीः ।
चारित्र्योन्नति-साधिका, गुणगणैः
सारल्य-संसाधिका,
लोकेषु प्रचरेत् सुशिष्य-जनि-दा,[3]
शिक्षा सदा कामधुक् ॥

१. विनाशोन्मुखी, २. लोकोपकारस्य मुख्यत्वेन साधिका, ३. सुशिष्य-जन्मदात्री ।

४९. राष्ट्र-कुसुमाञ्जलिः

(गीतिका) (मात्रासमकं जातिः)

(१)

कुसुमाञ्जलिरयमुपचित-भावो
देशभक्त-चरणेषु समर्प्यः ।
करुणा-मुदिता-हृत-वर-चित्तो
देशभक्ति-शुभ-भाव-सनाथः ॥ कुसुमा० ॥

(२)

निज-सुख-लाभ-दुःख-परिहीणैः
माया-ममता-मोह-विहीनैः ।
मातृभूमि-गुण-गरिमाऽऽकृष्टैः
वीरैर्भाग्यवती वसुधेयम् ॥ कुसुमा० ॥

(३)

येषां कृति-ततिरद्य सुवासा
कोटि-कोटि-जन-मानस-हासा ।
शक्ति-भक्ति-मति-बोधन-कर्त्री
तेषां जनिरिह गौरव-धर्त्री ॥ कुसुमा० ॥

(४)

पाप-ताप-भय-शोषण-क्षुब्धा
राग-रोष-जनद्वेष-विमुग्धा ।
देशद्रोहिभिरतिशय-क्लिष्टा
भारत-भूर्बलिवीरैस्त्राता ॥ कुसुमा० ॥

(५)

देश-दुःख-परिशोषित-गात्राः,
भारत-दैन्य-कष्ट-संक्षुब्धाः ।
स्वातन्त्र्यार्थ-समर्पित-देहाः,
धन्यास्ते बलि-वीर-वदान्याः ॥ कुसुमा० ॥

(६)

ताप-शोक-भय-चिन्ता-मुक्ताः,
भारत-जननी-ताप-प्रतप्ताः ।
देशार्पित-निज-जीवन-वित्ताः
धन्याः क्रान्ति-सुधा-रस-स्फीताः ॥ कुसुमा० ॥

(७)

येषां कृतिरिह जीवन-दात्री
गौरव-गाथा सुख-तति-धात्री ।
स्वार्थ-नाशिकोद्बोधन-कर्त्री
संशय-क्लेश-भ्रान्ति-भय-हर्त्री ॥ कुसुमा० ॥

(८)

येषां कीर्तिः अविचल-हृद्या
देशवासिभिः परमभिनन्द्या ।
शक्ति-प्रेरणा-स्रोतोरूपा
जन-जन-मानस-मोहनरूपा ॥ कुसुमा० ॥

(९)

क्रान्तिकारिभिर्जीवनदानैः,
शान्तिपरैः सर्वस्वप्रदानैः ।
वीरैः शौर्य-धैर्य-परिपुष्टा,
भारत-जननी गुण-गण-तुष्टा ॥ कुसुमा० ॥

(१०)

भारतमातुर्गौरव-भूताः,
देशभक्ति-गुण-पावित-चित्ताः ।
तेषां चरण-युग्ममभिनन्द्यं
तेषां चरितं सततं वन्द्यम् ॥ कुसुमा० ॥

●

५०. जय भारत-माता (नीराजना, आरती)

(गीतिका)

(१)

जय भारत-माता
जय जय भारत-माता ।
शक्ति-भक्ति-सुख-दात्री,
जय भारत-माता ॥ जय० ॥

(२)

स्नेह-सुधा-रस-सिक्ता,
गुण-गण-भूति-वहा ।
ऋषि-मुनि-पूजित-पादा,
गौरव-शान्ति-सुधा ॥ जय० ॥

(३)

विश्वशान्ति-उपदेष्ट्री,
ज्ञान-भानु-हृत-शोका ।
अरि-दल-दलन-सुपूता,
आत्म-त्याग-कृत-तोषा ॥ जय० ॥

(४)

जीवनदात्री सुखदा
वरदा भूतियुता ।
संसृति-शोक-निरोद्ध्री,
करुणामय-हृदया ॥ जय० ॥

(५)

तव चरणार्पित-देहाः,
परिहृत-निज-शुचि-गेहाः ।
क्रान्ति-सुधा-रस-स्फीताः,
कति न स्वर्गमुपनीताः ॥ जय० ॥

(६)

क्रान्तिकारि-जन-वन्द्या,
शान्तिपरैरभिनन्द्या ।
गरिमाऽऽहृत-भव-भूतिः,
मुक्ता-मणि-गण-सूतिः ॥ जय० ॥

(७)

देशभक्त-बलिदानैः,
परिहृत-निज-संतापैः ।
अद्य शान्ति-सुख-हृष्टा
गुणि-गण-गुण-संपुष्टा ॥ जय० ॥

(८)

तव चरणामृत-पूताः,
भरत-सुता.रवि-रूपाः ।
तव चरणे बलिदानं
विदधतु वीर-वराः ॥ जय० ॥

खण्ड–२

भारतीय-क्रान्ति-वृत्तम्

५१. भारतीय-क्रान्ति-वृत्तम्

(क) १८५७ ईसवीयं स्वातन्त्र्य-युद्धम्

(उपजातिर्वृत्तम्)

(१) (उपोद्घातः)

यथाऽऽङ्ग्ल-राज्यं प्रथितं जगत्यां
यथा प्रसृप्तं भरतावनौ च ।
इदं च वृत्तं विदितं समेषां
न विस्तरं वाञ्छति वर्ण्यमेतत् ॥

(२)

क्रूर-स्वभावैः कुनय-प्रवृत्तैः,
स्व-स्वार्थ-सिद्धौ सततं प्रवृत्तैः ।
दुष्टैस्तथाऽऽङ्ग्लैः परिपीडितेयं
धरा यथा स्याद् विधवेव नारी ॥

(३)

पापिष्ठमास्थाय कुकर्म-जातं
गर्ह्यां समालम्ब्य सृतिं च पापैः ।
तथा प्रदुग्धा भरतावनिस्तु
यथा भवेद् धान्य-धनादि-हीना ॥

(४)

निरीक्ष्य तेषां कुसृतिं प्रवीराः
स्वदेश-भक्ताः कुशला युवानः ।
स्वदेश-स्वातन्त्र्य-समीहयेरिताः
स्व-जीवनोत्सर्ग-व्रताः समीयुः[१] ॥

(५)

राजन्य-वर्गः सकलोऽपि देशे,
सामान्य-लोका दयनीय-भावाः ।
आङ्ग्लाऽधिपानां समवेक्ष्य क्रौर्यं
समे समेता निज-तन्त्र-हेतोः[२] ॥

---

१. संगताः, समवेताः । २. स्वतन्त्रता-हेतोः ।

(६)

आङ्ग्लाऽधिपाः शासन-मत्त-चित्ताः
न सेहिरे भारत-वैभवं तत् ।
स्व-क्रौर्य-कृत्यं निज-शौर्य-वृत्तं
विज्ञाय मोहान्ध-धियो बभूवुः ॥

(७)

तदेव क्रान्तिर्जन-क्षोभ-मूला
देशे विवृद्धा जनता-बलेन ।
स्वातन्त्र्य-वातेरित-क्रान्तिवह्निः,
समेऽपि देशे प्रसृतः समन्तात् ॥

(८)

श्री धोंधुपन्तो[१] वर-वीर-तात्या-
टोपे[२] च बाबू-कुंवरश्च सिंहः[३] ।
लक्ष्मीश्च बाई[४], नृप-वेणि-माधो[५]
श्री मौलवी शाह-मदुल्ल[६]-वर्याः ॥

(९)

नवाब-खानश्च बहादुरोऽसौ[७],
सा वीर-बेगम् हजरत् महल् च[८] ।
आङ्ग्लीं चमूं नाशयितुं प्रवीराः,
नेतृत्व-कार्ये प्रमुदा प्रवृत्ताः ॥

(१०)

इमे समेता निज-शौर्य-कृत्यैः,
आङ्ग्लाऽधिपानां भयमेव तेनुः ।
आङ्ग्लैर्मतं भारत-शासनं तु
संक्षीयमाणं मृत-प्रायमेव ॥

---

१. श्री नानासाहबो धोंधुपन्त-नामा । २. सेनापतिः श्री तात्या टोपे ।
३. श्री बाबू कुंवरसिंहः । ४. झांसी-राज्ञी श्रीमती लक्ष्मी-बाई ।
५. श्री राना बेनीमाधो । ६. मौलवी अहमदउल्ला शाहः ।
७. नवाब खान बहादुर खाँ । ८. बेगम हजरत-महल-नाम्नी ।

(११)

दौर्भाग्य-ग्रस्ता सकलाऽपि क्रान्तिः
न देश-स्वातन्त्र्य-सुखाय जाता ।
आङ्ग्ली चमूर्नव्य-सुहेति-युक्ता
जयं च लेभे जनताऽहिताय ॥

(१२)

यः क्रान्ति-वह्निः प्रसृतश्च देशे
स्वातन्त्र्य-हेतोर्न स नाशमाप ।
भस्मावृतो वह्निरिवातिगुप्तो
देशं समस्तं ज्वलयन्निवाऽऽस्त ॥

(१३)

विचार-धारा द्विविधा प्रवृत्ता
स्वातन्त्र्य-हेतोर्जनता-हिताय ।
स्वातन्त्र्य-प्राप्तिर्नृपनीति-मूला[१]
सुधार-मूला च समाज-शुद्धिः ॥

(१४)

केचित् प्रवृत्ता नृप-नीति-कार्ये
क्रान्त्याश्रये शान्ति-समाश्रये च ।
केचित् समाजस्य सुधार-कार्ये
स्वदेश-मानोन्नति-गौरवाय ॥

(१५)

तपस्विनः केचिदिहात्र जाताः
समाज-धर्मोन्नति-दत्त-चित्ताः ।
एभिः समाजस्य सुधार-कार्ये
स्वजीवनं देशहिताय दत्तम् ॥

---

१. राजनीत्याश्रया ।

(१६)

बुधाग्रणीः श्री-नृप-राममोहनः[1]
श्री-केशवः सेन[2]-बुधश्च बङ्गे ।
लोकोद्धृतौ धार्मिक-प्रोन्नतौ च
मुदा प्रवृत्तौ जन-संग्रहे च ॥

(१७)

स्वभाषणैर्लेखन-कार्य-जातैः
निजाभिमानोन्नति-शौर्य-कृत्यम् ।
समाज-शुद्धिं निज-धर्म-बुद्धिं
प्रावर्तयन् ते जनता-मनःसु ॥

(१८)

यतिर्दयानन्द[3]-वरः स्वदेशे
प्रासारयज्जीवन-ज्योतिरेव ।
स्वधर्म-वृद्ध्यै निज-मान-वृद्ध्यै
अस्थापयत् चाऽऽर्यसमाजमेव ॥

(१९)

वेदादि-भाष्यैर्जनता-प्रचारैः
'सत्यार्थ'[4]-कान्त्या निजदेश-भक्त्या ।
संस्थाप्य स्वं गौरवमार्यजातेः
क्रान्तेः सृतिं चारुतरां व्यधत्त ॥

(२०)

श्री-रामकृष्णस्य[5] वटुर्गुणज्ञः
आनन्द-युक्तश्च विवेकनामा[6] ।
देशे विदेशे निज-देश-मानम्
अस्थापयद् भारत-गौरवं च ॥

---

१. श्री राजा राममोहनरायः । २. श्री केशवचन्द्रसेनः । ३. श्री स्वामी दयानन्दः । ४. सत्यार्थ-प्रकाश-ग्रन्थस्य । ५. श्री रामकृष्ण-परमहंसः । ६. स्वामी विवेकानन्दः ।

(२१) (स्वातन्त्र्य-युद्धम्)

स्वाधीनतायाः प्रथमं तु युद्धं
प्रारब्धमेतद् भरतावनौ यत् ।
तन्मूलभूतः कुनय-प्रचारः
स्वार्थाऽऽश्रया दुर्धर-कूट-नीतिः ॥

(२२)

अन्याय-नीत्या सुदुराग्रहेण
दुष्टेन राज्येन कुकृत्य-जातैः ।
स्वाधीनता-युद्धमिदं प्रवृत्तं
विदेशि-राज्योत्खननस्य हेतोः ॥

(२३)

यल्लार्ड-डल्हौजि[१]-कुकृत्य-मूला
साम्राज्य-संस्थापन-कूटनीतिः ।
अन्यायमूला च स्वराज्य-हर्त्री
संक्षोभकर्त्री पप्रथेऽत्र देशे ॥

(२४)

राजन्यवर्गोऽप्यधिकार-हीनः
च्युताधिकारो विवशीकृतश्च ।
झांसी-सताराऽवध-राज्य-नाशात्
क्रुधाऽऽङ्ग्ल-राज्य-क्षय-हेतुरासीत् ॥

(२५)

यच्चाऽऽर्थिकं शोषणमत्र वृत्तम्
उद्योग-नाशाय स्वदेशजानाम् ।
कृषीवलाः शिल्पि-जनाः समेऽपि
विक्षोभ-वह्नौ सततं प्रदग्धाः ॥

(२६)

सामाजिके धार्मिक-कृत्य-जाते
आङ्ग्लैः कुकृत्याऽभिनयः कृतश्च ।
ख्रिस्तीय-धर्मस्य प्रचार-हेतोः
भाषेयमाऽऽङ्ग्ली परिचालिताऽऽसीत् ॥

(२७)

सैन्यप्रबन्धेऽपि विभेद-मूला
नीतिः श्रिता आङ्ग्ल-जनोच्चतायै ।
विभेदमाश्रित्य समस्त-सैन्याः
विद्रोह-कार्ये रुचिमादधुस्ते ॥

(२८)

गो-शूकरस्यैव वसाऽभिनिर्मितं
यद् गोलिकाया मुखमस्ति तत्तु ।
दन्तेन छेद्यमिति रोष-हेतोः
विद्रोहमास्थुर्यवनाऽऽर्य-योधाः ॥

(२९) (**श्रीमङ्गल-पाण्डेयः**)

तत्रैव श्री-मंगल-पण्डितो[1]ऽपि
बैरक्पुरे[2] सैन्य-निवास-भूमौ ।
सैन्याधिपं ह्यूसन[3]-मत्र हत्वा
विद्रोह-कार्योद्घटनां व्यधत्त ॥

(३०)

सैन्याधिपैराङ्ग्ल-चमू-प्रकृष्टैः
धृतः स योधो वर-वीर-कीर्तिः ।
शूलिं श्रितो हर्ष-भर-प्रहृष्टो
लेभे यशः स्थास्नु पवित्रमेव ॥

---

१. श्री मंगलपांडेयः । २. कलिकाता-समीपस्थे बेरक पुरे । ३. सार्जेन्ट मेजर ह्यूसन-नामकम् ।

(३१) (श्रीनाना-साहबः)

'नाना'-वरः क्रान्ति-पवित्र-दूतः
साहाय्यमाप्त्वाऽजिमुलस्य[1] योद्धुः ।
सशस्त्र-क्रान्तेः सुविचार्य योजनां
व्यधत्त देशस्य स्वतन्त्रतायै ॥

(३२)

संप्रेष्य दूतान् नगरे वने च
राज्येषु सैन्येषु नरेश-वर्गे ।
संप्रापयत् क्रान्ति-निदेशमेतं
रक्तेन पद्मेन च रोटिकाभिः[2] ॥

(३३)

मे-मास-त्रिशैक[3]-तिथिर्नियुक्ता
विद्रोह-वह्नेर्ज्वलनस्य हेतोः ।
सैन्यालये पौर-समुच्चये च
विद्राह-वह्निः सहसा प्रवर्त्यः ॥

(३४)

विद्रोह-वह्निर्मयराष्ट्र-क्षेत्रे[4]
व्याप्तो विदेशीय-कुकृत्य-हेतोः ।
संघर्षमेत्याऽऽङ्ग्ल-प्रशासकैस्तु
शस्त्रालयेऽभूत् क्षुभिताऽधिकारः ॥

(३५)

संप्राप्य दिल्लीं सहसा निशीथे
ते रक्त-दुर्गे[5] यवन-प्रकेतुम् ।
प्रासारयन्, शाह-बहादुरं[6] तम्
अस्थापयन् भारत-राष्ट्र-राजम् ॥

---

१. नाना-साहबस्य मन्त्री अजीमुल्ला-नामकः । २. क्रान्ति-चिह्न-भूत-रक्तकमलदानेन, ग्रामेषु रोटिका-वितरणेन च । ३. ३१ मई १८५७ ईसवीय-तिथिः । ४. मेरठ-छावनी-क्षेत्रे । ५. लाल-किला-भूमौ । ६. मुगल-सम्राजं बहादुर-शाह जफर-नामानम् ।

(३६) **(बेगम-जीनत महल)**

तत्रैव दिल्ल्यां नरराज-पत्नी
शूरा महल् बेगम-जीनता[१] सा ।
क्रान्तेर्धुरं वोढुमसौ समर्था
स्व-प्राणदानेन यशो दधार ॥

(३७)

साऽघोषयद् वीर-वरान् वरेण्यान्
स्व-देश-रक्षा निज-धर्म-रक्षा ।
प्राणैः प्रिया, प्राण-समर्पणेन
आङ्ग्ला विनाश्या निज-भूश्च रक्ष्या ॥

(३८)

विद्रोह-वह्निः प्रसृतः प्रदेशे
वाराणसी-कर्णपुर-प्रभागे ।
प्रयाग-झांसी-अवधादि-क्षेत्रे
विद्रोह-केन्द्राणि बभूवुरादौ ॥

(३९) **(श्री नाना-साहबः)**

बिठूर-क्षेत्रे वर-वीर-नानाः[२]
विद्रोह-नेतृत्वमधात् सुधीरः ।
साहाय्यमाप्त्वा जनता-बलस्य
अस्थापयत् स्वीय-प्रशासनं च ॥

(४०)

भीता जिताश्चाङ्ग्ल-चमू-प्रवीराः
प्रस्थापितास्ते सहसा प्रयागम् ।
श्री कर्नलो नील[३]-खलः प्ररोषाद्
भस्मावशेषं नगरं[४] चकार ॥

---

१. मुगल-सम्राड्-बहादुरशाहस्य पत्नी बेगम जीनत-महल-नाम्नी । २. श्री नाना साहबः, धोंधुपन्त-नामा (मृत्योः संभावित-तिथिः २४-९-१८५९ ई०) ३. प्रयागस्थः कर्नल-नील-महोदयः । ४. प्रयाग-नगरम् ।

(४१)

आङ्ग्ली चमूः कर्णपुरं[१] पुनश्च
संप्राप्य तत्र विदधे नृशंसम् ।
निहत्य विद्रोहि-वरान् तु क्रौर्याद्
अस्थापयत् कर्णपुरेऽधिकारम् ॥

(४२)

संप्राप्य दिल्लीं च सु-रक्त-दुर्गे[२]
ते[३] प्राहरन् शक्ति-बलेन युक्ताः ।
निहत्य योधान् वर-भारतीयान्
दुर्गे पुरे स्वाधिकृतिं वितेनुः ॥

(४३)

निगृह्य शाहं तु बहादुरं तं
पुत्रैः प्रपौत्रैः सहितं तदैव ।
निहत्य पुत्रान् च, बहादुरं तं
प्रावासयन् रंगुन[४] क्षेत्र-मध्ये ॥

(४४) **(बेगम हजरत-महल)**

प्रान्तोत्तरे[५] लक्ष्मण-पौर-मध्ये[६]
वाजिद् अलीशाह[७]-प्रिया सुवीरा ।
नाम्ना तु बेगम् हजरत् महल्[८] सा
स्व-शौर्य-कृत्यैरजराऽमराऽभूत् ॥

(४५)

संधार्य क्रान्तेर्धुरमात्त-शौर्या
शूरान् प्रवीरान् समबोधयत् सा ।
स्वातन्त्र्य-वह्नेर्नहि जातु नाशः
प्राणार्पणेनाऽपि भवेत् स्वदेशे ॥

---

१. कानपुर-नगरम् । २. लाल-किला-क्षेत्रे । ३. आङ्ग्ला योधाः । ४. बर्मा-देशे रंगून-नगरे । ५. उत्तरप्रदेशे । ६. लखनऊ-नगरे । ७. लखनऊ-शासकः श्री वाजिद अली शाहः । ८. वाजिद अली शाहस्य पत्नी बेगम हजरत महल-नाम्नी ।

(४६)

गजेन्द्रमारुह्य खरान् सुयोधान्
सा प्रैरयत् शत्रु-विनाशनाय ।
न्यायस्य सैन्यस्य च सुव्यवस्थां
विधाय साऽयुध्यत युद्ध-क्षेत्रे ॥

(४७)

युद्धे परास्ताऽपि गुरिल्ल-युद्धं[1]
सा चाऽहमद् शाह[2]-सुनायकत्वे ।
प्रावर्तयद् देश-स्वतन्त्रतायै
चण्डीव शत्रोर्हननाऽऽप्त-कीर्तिः ॥

(४८) (**झांसी-राज्ञी लक्ष्मीबाई**)

राज्ञी च झांसी-नगरस्य 'लक्ष्मीः'[3]
'बाई'-ति ख्याता समराऽऽप्त-लक्ष्मीः ।
राजन्य-गङ्गाधर-राव-पत्नी
दुर्गेव शौर्येण जगाम ख्यातिम् ॥

(४९)

सा दत्तकं पुत्रमवाप्य राज्ये
दामोदरं[4] तं चकमेऽभिषेक्तुम् ।
आङ्ग्ला निषिध्यैतदभीष्ट-कृत्यं
झांसी-सुराज्यं जगृहुर्बलेन ॥

(५०)

सा चाऽऽत्म-संमान-सुरक्षणार्थं
योधेव धीरा रिपु-व्यूह-हर्त्री ।
ह्यूरोज़[5]-सेनां तरसा विहत्य
सा प्रस्थिता कालप्रिया[6]-समीपम् ॥

---

१. गुरिल्ला-युद्धम् । २. मौलवी अहमदशाहः फैजाबादीयः । ३. श्री मोरो पन्त तांबे-इत्यस्य पुत्री, राजा गंगाधर रावस्य पत्नी (जन्म १९-११-१८३५ ई०, मृत्युः १८-६-१८५८ ई०) । ४. दामोदर राव-नामकम् । ५. आंग्ल-जनरलः सर ह्यूरोजः (Sir Hugh Rose) । ६. कालपी-नगरम् ।

(५१)

"नाना'-प्रवीरस्य सुयोध-मुख्यैः
संगत्य सा ग्वालियरं[१] प्रपेदे ।
टोपे तु तात्यां[२] समवाप्य हृष्टा
साऽस्थापयद् ग्वालियरेऽधिकारम् ॥

(५२)

ह्यू रोज-वीरोऽपि सशस्त्र-सैन्यैः
युतो रुषा ग्वालियरं प्रपन्नः ।
प्रचण्ड-युद्धे सह तात्यया सा
दुर्भाग्य-हेतोर्विजयं न लेभे ॥

(५३)

सा शत्रुसेनां निज-पूर्व-द्वारे
संहृत्य दुर्गेव कराल-रूपा ।
स्मिथं[३] विजित्याऽपि ह्यु रोज-सेनया
धृता प्रहारैस्त्रिदिवं प्रयाता[४] ॥

(५४)

श्री रामचन्द्रो[५] निज-स्वामि-भक्त्या
तस्यास्तनुं शस्त्र-निकृत्त-गात्राम् ।
संगृह्य सद्यस्तृण-काष्ठ-वह्नौ
चितां विधायाऽन्त्यक्रियां व्यधत्त ॥

(५५)

सा राजपुत्री वर-वीर-योधा
वीराङ्गनाऽग्रेसरतां प्रपन्ना ।
स्वदेश-स्वातन्त्र्य-कृतौ प्रवृत्ता
आ-सूर्य-चन्द्रं यशसाऽभियुक्ता ॥

---

१. ग्वालियर-नगरम् । २. नानासाहबस्य सेनापतिः श्री तात्याटोपे । ३. आंग्ल-सेना-नायकं जनरल स्मिथ-महोदयम् । ४. १८-६-१८५८ ईसवीये । ५. लक्ष्मीबाई-सेवकः श्री रामचन्द्रराव देशमुखः ।

(५६)

त्रि-विंश-वर्षैव[1] गुणाऽऽप्त-कीर्तिः
धीरा सुवीरा वर-वीर-पुत्री ।
समर्प्य देशाय स्व-देह-वैभवं
न कस्य श्रद्धाञ्जलि-भाजनं सा ॥

(५७) **(श्री तात्या टोपे)**

श्री पाण्डुरंगस्य भटस्य[2] सूनुः
तात्या तु टोपे[3] नरपुंगवोऽयम् ।
सेनापतिः क्रान्ति-दवानलस्य
'नाना'-प्रवीरस्य सुनायकत्वे ॥

(५८)

नाना[4] च तात्या वर-वीर-रावः
लक्ष्मीश्च बाई चतुरङ्ग-रूपाः ।
अहर्निशं देश-स्वतन्त्रतायै
प्राणार्पणेनाऽप्ययतन्त वीराः ॥

(५९)

तात्या तु टोपे रणनीति-विज्ञः
आंग्लीं चमूं नव्य-सुशस्त्र-सज्जाम् ।
मुहुर्मुहुर्भारत-शूर-वीरैः
संगत्य युद्धे तरसा जघान ॥

(६०)

पराजयेऽप्यात्म-बलाभिमानी
हिमाद्रि-शक्तिर्युधि कर्मशूरः ।
क्रान्तेः पताकां नयनाभिरामाम्
आदाय बभ्राम विभिन्न-राज्ये ॥

---

१. त्रयोविंशवर्षीया । २. श्री पांडुरंगभट्टस्य । ३. तात्या टोपे, वास्तविकं नाम रामचन्द्र पांडुरंग येवल्डीकर इति । (जन्म १८१४ ई०) । ४. नाना साहब पेशवा, तात्या टोपे, राव साहब पेशवा, लक्ष्मीबाई च ।

(६१)

रावर्ट्स-होम्सौ[1] सह यार्ककेण[2]
तात्या-चमूं तां तु जिघांसया ते ।
निरोध्य युद्धे ननु भीलवाड़े[3]
तात्यां निरोद्धुं सफला बभूवुः ॥

(६२)

उत्तीर्य सद्यः स तु नर्मदां तां
संप्राप्तवान् दक्षिण-भारतं तम् ।
न दक्षिणे क्रान्तिरियं प्रसर्पेद्
आंग्ला बभूवुर्भय-कम्प-क्षुब्धाः ॥

(६३)

श्री होनरः स्मिथ् च मिचेल-वर्याः[4]
तं रोद्धुकामाः सहसा समेताः ।
वृतोऽपि सैन्यैर्न मुमोच धैर्यं
न शेकुरेतेऽपि च तं निरोद्धुम् ॥

(६४)

श्रीमानसिंहस्य[5] गृहे स्थितोऽसौ
विश्वासघातेन निरोधमाप ।
शूलिं श्रितो हर्ष-भर-प्रसन्नो
दिवं ययौ[6] भारत-राष्ट्र-भूतिः ॥

(६५) **(श्री कुंवरसिंहः)**

विहार-राज्ये जगदीश-पुर्यां[7]
राजा स बाबू कुंवरश्च सिंहः[8] ।
विहार-राज्ये निज-शौर्य-धैर्याद्
आंग्लीं चमूं स कतिधा जघान ॥

---

१. आंग्ल-चमू-सेनाध्यक्षौ रावर्ट्स-होम्स-महोदयौ । २. ब्रिगेडियर यार्कः । ३. भीलवाड़ा-स्थले । ४. ब्रिगेडियर होनरः, ब्रिगेडियर स्मिथः, मेजर-जनरल मिचेलश्च । ५. ग्वालियर-राज्ये नरवराधीशस्य । ६. १८-४-१८५९ ईसवीये । ७. जगदीशपुर (आरा, बिहार) । ८. जगदीश-पुराधीशः बाबू कुंवरसिंहः ।

(६६)

मुहुर्मुहुर्युद्ध-परायणोऽसौ
सिंहक्रमः सिंह-समान-शक्तिः ।
संवर्ध्य मातुर्गरिमाणमेष
युद्धे क्षतो वीरगतिं प्रपेदे ।।

(६७)

अन्ये च केचिद् गरिमाऽनवद्याः
वीराः श्रिता द्यामिह क्रान्ति-वह्नौ ।
स्मर्तव्य-शेषा गुण-गौरवेण
केषां न वन्द्या निज-देश-भक्ताः ।।

(६८) (**श्री सिदो माझी**)

'माझी सिदो'[१] वीरवरो विहारे
प्राज्वालयत् क्रान्ति-दवाग्निमेतम् ।
'त्यजन्तु आंग्ला भरतावनिं' तु
सोऽघोषयत् क्रान्ति-निनादमेतम् ।।

(६९)

सन्थाल-जात्यां तु प्रसार्य घोषं
विहार-क्षेत्रे विजयं प्रपेदे ।
देशद्रुहां कार्यततेर्निरुद्धः
शूलिं श्रितो वीरगतिं प्रपन्नः ।।

(७०) (**श्री विश्वनाथ शाहदेवः**)

विहार-राज्ये लघु-नागपुर्यां[२]
श्री विश्वनाथो गुणि-शाहदेवः[३] ।
रांची-प्रदेशे विजयं प्रघोष्य
आंग्लीं चमूं स युधि संजहार ।।

---

१. विहार-राज्ये सन्थाल परगना-मण्डले भगनाडीह-ग्राम-वास्तव्यः क्रान्तिदूतः सिदो माझी-नामा । २. विहार-राज्ये छोटा नागपुर-क्षेत्रे ।
३. ठाकुरविश्वनाथ-शाहदेवः ।

(७१)

राजा च वीरः स हि शाहदेवः
स्वातन्त्र्य-वह्नौ शलभावतारः ।
विश्वास-घातेन गृहीत एष
शूलिं श्रितो हर्ष-भर-प्रहृष्टः[1] ॥

(७२) (श्री अमरसिंहः)

श्रिया युतः श्री अमरस्तु सिंहो[2]
भ्राता प्रियः श्री कुंवरस्य[3] राज्ञः ।
स्व-भ्रातृ-निर्दिष्ट-पथं प्रपन्नः
आंग्लीं चमूं नाशयितुं प्रवृत्तः ॥

(७३)

आरा-नगर्यां विजय-प्रकेतुं
संस्थाप्य मासत्रयमेष वीरः[4] ।
वनं श्रितो घोर-गुरिल्ल-युद्धे
स्वातन्त्र्य-हेतोः सततं प्रवृत्तः ॥

(७४) (श्री मर्दनसिंह)

श्रीमर्दनो[5] बानपुरस्य भूपः
क्रान्तेर्दवाग्नि ललिता-नगर्याम्[6] ।
प्रसार्य बुन्देल-भुवः प्रभागे[7]
अस्थापयत् स्वीय-प्रशासनं सः ॥

(७५)

स प्राणदानं प्रददे शरण्यः
श्री गोर्डनं[8] डॉक्टर-ब्रीथनं[9] च ।
तात्यां च लक्ष्मीं[10] समवाप्य सद्यः
सैन्यस्य नेतृत्व-कृतौ नियुक्तः ॥

---

१. १६-४-१८५८ ई० । २. बाबू कुंवरसिंहस्य भ्राता अमरसिंहः । ३. श्रीकुंवरसिंहस्य । ४. जून-अक्टूबर १८५७ ई० । ५. बानपुर-नरेशः श्रीमर्दनसिंहः । ६. ललितपुर-सैन्यालये । ७. बुन्देलखण्ड-क्षेत्रे । ८. ललितपुर-जिलाधीशं श्रीगोर्डनम् । ९. डॉ० ब्रिथन-नामकम् । १०. तात्या टोपे-लक्ष्मीबाई च ।

(७६)

कालप्रिया[1]-क्षेत्रमवाप्य वीरः
आंग्लीं चमूं प्राहरताऽऽर्यचेताः ।
मुरार-क्षेत्रे विजितस्तु आंग्लैः
आजीवनं बन्दिगृहं प्रपन्नः[2] ॥

(७७) (**श्री बखतबली**)

श्री छत्रसालस्य कुलप्रदीपो
बभूव बख्तश्च बली[3] सुधीरः ।
श्री मर्दनस्यास्य सुहृद्वरोऽसौ
आंग्लीं चमूं संहृतवानजस्रम् ॥

(७८)

झांसी-सुदुर्गे, सगरस्य दुर्गे[4]
माल्थौन-क्षेत्रे, मदने पुरे[5] च ।
आंग्लीं सुसेनां तरसा विजित्य
स्वातन्त्र्य-केतुं प्रमुदा न्यधत्त ॥

(७९)

दुर्गेऽधिकारस्य कथा यदाऽऽप्ता
सुखावहा ग्वालियरस्य क्षेत्रे ।
तदैव लक्ष्म्या[6] निधनं निशम्य
वज्राहतो वृक्ष इवावतस्थे ॥

(८०)

मुरार-क्षेत्रे सह मर्दनेन[7]
बन्दीकृतोऽराति-निषूदनोऽसौ ।
कारागृहे पञ्चनद-प्रदेशे
लाहौर-पुर्यां त्रिदिवं प्रयातः[8] ॥

---

१. कालपी-क्षेत्रे । २. जन्म २८-९-१८५८ ई०, मृत्युः २२-७-१८७९ ई० । ३. शाहगढ़-नरेशः श्री बखतबली । ४. सागर-स्थित-दुर्गे । ५.माल्थौन घाटी, मदनपुर घाटी च । ६. लक्ष्मीबाई-राज्ञ्याः । ७. मर्दनसिंह-नृपेण सह । ८. मृ० २८-९-१८७३ ई० ।

(८१) (श्रीराव-तुलारामः)

श्री तेजसिंहस्य सुपौत्रवर्यो
रावः तुलाराम-रिवाड़ि-भूपः[१] ।
संगृह्य लक्षाधिकमेव वित्तं
स्वातन्त्र्य-युद्धे प्रददौ मुदैव ॥

(८२)

नार्नौल-क्षेत्रे[२] यदभूत्तु युद्धम्
आंग्लैः सुयोधैः प्रखरं प्रचण्डम्[३] ।
शौर्य-प्रहृष्टा विजयस्य लक्ष्मीः
मुदैनमेव चकमे प्रसर्तुम् ॥

(८३)

आंग्लस्य सैन्यस्य सहायतार्थं
सैन्यं ददुर्देशद्रुहो नरेशाः ।
आंग्ली चमूरेवमवाप लक्ष्मीं
रावो ययौ शूरवरं तु तात्याम् ॥

(८४)

विदेश-साहाय्यमवाप्तुकामः
संन्यासि-वैद्यादि-सुवेषमेत्य ।
ययौ विदेशान् यवन-प्रदेशान्
तत्रैव देशर्द्धि-व्रतः श्रितो द्याम्[४] ॥

(८५) (लाला हुक्मचन्द्र-जैनः)

सुतो दुनीचन्द्र-जिनस्य दक्षः
श्री हुक्मचन्द्रो[५] नर-वीर-वर्यः ।
हांसी-नगर्यां[६] समवाप्य जन्म
स्वशौर्यकृत्यैः प्रबभूव योधः ॥

---

१. रिवाड़ी-नरेशो राव तुलारामः । २. नारनौल-नगर-समीपे । ३. १६ नव० १८५७ तिथौ । ४. ८ सित० १८६२ तिथौ । ५. लाला हुक्म चन्द्र-जैनः, जन्म १८१६ ई० । ६. हरियाणा-प्रदेशे हिसार-मण्डले हांसी-नागरी ।

(८६)

सेवा-कृतौ शाहबहादुरस्य
युक्तोऽपि क्रान्तेः सुनिशम्य घोषम् ।
संप्राप्य दिल्लीं नरवीर-तात्यां
समार्पयद् देशहिताय सेवाम् ॥

(८७)

मिर्जा-मुनीरस्य[१] सुयोगमाप्त्वा
आभीर-क्षेत्रे[२] जन-संग्रहेण ।
तत्राऽऽङ्ग्ल-सेनोत्खननाय शूरो
युद्धं खरं स व्यदधात् सुधीरः ॥

(८८)

आङ्ग्लैः खलैः स निजगेह एव
शूलौ समारोप्य समापितोऽभूत्[३] ।
अन्त्येष्टि-कार्याय न तस्य देहः
समर्पितोऽभूत् तु तदाऽऽङ्ग्लदेश्यै ः॥

(८९) **(श्रीराव गोपालदेवः)**

गोपालदेवो वर-वीर-योधो
रावः तुलाराम-सुहृत्-सुभ्राता[४] ।
स नारनौले प्रखरे तु जन्ये[५]
नेतृत्व-कार्यं प्रमुदा चकार ॥

(९०)

आङ्ग्ली चमूः क्रान्ति-हुतात्मनां तु
संप्रेक्ष्य शौर्यं वर-वीर-कार्यम् ।
स्टेफर्ड-केप्टन्-निज-युद्धवृत्ते
रावस्य चम्वाः प्रशशंस शौर्यम् ॥

---

१. मिर्जा मुनीर-नामकः सहयोगी । २. हरियाणा-प्रदेशे । ३. १९ जन० १८५८ ई० तिथौ । ४. रिवाड़ी-नरेशस्य राव-तुलारामस्य भ्राता । ५. १६ नव० १८५७ ई० ।

(९१)

तत्रैव युद्धे स हि राववर्यः
क्रुधा दलन् शत्रु-चमूं पुरस्तात् ।
स्वदेश-रक्षार्थ-धृतव्रतोऽसौ
युद्धे हतो वीरगतिं प्रपेदे ॥

(९२) (**नर्तकी अजीजन**)

अजीजनाख्या[1] यवनी सुवीरा
नृत्याङ्गना हास-विलास-गेहा ।
निशम्य 'नाना'-[2]प्रवरस्य घोषं
मुदा स्वदेशाय समार्पयत् सा ॥

(९३)

आश्रित्य सा सैनिक-वेषमेव
संगृह्य बालाश्च स्वदेशभक्ताः ।
युद्धेऽश्वमारुह्य निगृह्य खड्गं
मुहुर्मुहुर्युद्धपरा बभूव ॥

(९४)

'नाना'-वरः[3] कर्णपुरस्य क्षेत्रे
अस्थापयत् स्वीय-सुराज्यमेव ।
आंग्ली चमूः प्राप्य सहायतां तु
चक्रे पुनः कर्णपुरे स्व-राज्यम् ॥

(९५)

तां बन्दिनीं प्रेक्ष्य स हेवलाको[4]
रूप-श्रिया मुग्धतरो बभूव ।
क्षमां तु तस्यै स प्रदातुकामः
क्षमां तु तां याचितुमादिदेश ॥

---

१. अजीजन-नाम्नो कर्णपुरस्य नृत्यांगना यवन-महिला । २. श्रीनाना-साहबस्य । ३. श्रीनाना-साहबः । ४. आंग्ल-सेनापतिः हेवलाकः (Havelock) ।

(९६)

सा वीर-योषित् तु जगर्ज रोषाद्
जगाद वाक्यं—शृणु, हेवलाक !
आंग्ल-क्षयम् आंगल-राज्य-नाशम्
इच्छामि, नान्या मम कामनाऽस्ति ॥

(९७)

स हेवलाको नृपशुः क्रुधा तु
तां गोलिकाघात-वधं दिदेश ।
'नाना'-जयं[१] देश-जयं वदन्ती
क्षणेन सा वीर-गतिं प्रपेदे ॥

(९८) (**श्री बालवीरः अप्पा**)

जोरापुराधीश-वरः स बालः
'अप्पेति' ख्यातः[२] सह सैनिकैस्तु ।
शान्ते पुरा दक्षिण-भारतेऽपि
स्वातन्त्र्य-दावाग्नि-प्रसारमैच्छत् ॥

(९९)

सालारजंगस्तु निजाम-शाहो
निगृह्य तम् आंग्ल-नृपस्य प्रादात्[३] ।
कारागृहे टेलर[४]-नामकाऽऽङ्ग्लः
प्रलोभनैर्लोभयितुम् इयेष ॥

(१००)

उवाच—मुक्तिर्भविता तवात्र
प्रकाशयेस्त्वं यदि मित्र-नाम ।
उवाच तं टेलरमेष वीरो
विश्वासघाती भवितुं न चार्हः ॥

---

१. नानासाहबस्य जयम् । २. दक्षिणभारते जोरापुरस्य शासको वीर-बालकः 'अप्पा' । ३. फरवरी १८५८ ई० । ४. आंग्ल-शासकः टेलर-नामा ।

(१०१)

वृणे वरं मृत्युमहं स्वदेश-
हेतोर्मुदा शूलि-समाश्रयेण ।
तोपेन गोल्याऽथ प्रवासनेन
विश्वासघातेन न जातु मोक्षम् ॥

(१०२)

आजन्म कारागृह-दण्डमाप्त्वा
समावसत् तत्र स बालसिंहः ।
पिस्तोलमाप्त्वा निज-गोलिकाभिः
मृतोऽक्षरं प्राप यशः सुवीरः ॥

(१०३) (**श्री देवीबख्शसिंहः**)

गोंडा-नरेशः स हि बख्शसिंहः[१]
सिंह-क्रमो भारत-भू-सुपुत्रः ।
हज्रत्-महल्-धर्मसुतः[२] प्रवीरः
स्वदेश-स्वातन्त्र्य-कृतौ निमग्नः ॥

(१०४)

त्यक्त्वाऽपि राज्यं स हि देशभक्तः
स्व-मातृभूमेश्चरणानुरक्तः ।
गिरिं वनं प्राप्य नेपाल-राज्यं
स्वदेशभक्तौ प्रजहौ निजाऽसून् ॥

(१०५) (**श्री अमरचन्द बांठिया**)

स्वातन्त्र्य-युद्धे प्रसृते प्रदेशे
जयाजिरावो[३] निज-देश-द्रोही ।
यातो बहिर्ग्वालियरस्य क्षेत्रात्
स्व-स्वामिभक्तेस्तु प्रदर्शनाय ॥

---

१. उत्तरप्रदेशे गोंडा-नरेशः श्री राजा देवीबख्शसिंहः । २. बेगम-हजरत-महलाख्यया धर्मपुत्र इव मानितः । ३. ग्वालियरनरेशो जयाजीराव-सिन्धिया ।

(१०६)

तत्रैव सा गैरिक-केतु-वाहिनी
संस्थापयामास निजाधिपत्यम्[1] ।
स चामरश्चन्द्रवरो[2] वदान्यः
स्वातन्त्र्य-लक्ष्म्याः परितोषणाय ॥

(१०७)

राज्यस्य कोषाद् दश-लक्ष-रूप्यं
ददौ तु स्वातन्त्र्य-सुसैनिकेभ्यः ।
ह्यू रोज-[3]सेना पुनरेव चक्रे
स्व-शासनं ग्वालियरस्य राज्ये ॥

(१०८)

बन्दीकृतोऽसौ अमरस्तु चन्द्रः
चतुष्पथे ग्वालियरस्य पुर्याः ।
आरोपितो निम्बतरौ तु शूलौ
कीर्त्या युतो वीरगतिं प्रपेदे ॥

(१०९) (**विद्रोही श्री दराबः**)

स्वातन्त्र्य-युद्धे निज-देश-भक्तौ
कारागृहे कर्णपुरस्य वीरौ ।
संप्रापतुस्तौ निधनं प्रहारैः
तद्दर्शनार्थं प्रसृतो जनौघः ॥

(११०)

तौ द्वौ तु राजा दरियाब-चन्द्रः
सेनापतिश्चैव फकीर-शाहः ।
नारगौर-जातौ[4] निज-राष्ट्र-युद्धे
दिवं गतौ मोक्षपदं प्रपन्नौ ॥

---

१. १४ मई १८५८ ई० तिथौ । २. ग्वालियर-राज्य-कोषाध्यक्षः श्री अमरचन्द बांठिया । ३. आंग्ल-सेनापतिः ह्यू रोजः । ४. नारगौर-निवासिनौ ।

(१११)

फकीर-पुत्रस्तु दराब-वीरः[१]
पितुर्वधस्य प्रतिशोधनार्थम् ।
मुहुर्मुहुः आंग्ल-चमूं प्रहृत्य
तत्कोषजातम् उररीचकार[२] ॥

(११२)

देशद्रुहा ब्राह्मण-दानवेन
केनापि दत्तं विष-मिश्र-दुग्धम् ।
निपीय तद् देश-हिते नियुक्तः
तनुं विहायाऽक्षर-कीर्तिमाप्तः ॥

(११३) (**वनिता-वाहिनी**)

यां वाहिनीं भारत-भूमि-लक्ष्मीः
लक्ष्मी[३]र्व्यधाद् वीर-सुयोषितां तु ।
तत्रैव देशार्पित-जीवनानि
योषित्-सुरत्नानि विकासमापुः ॥

(११४)

झांसी-नगर्यां तु यदैव दुर्गे
ध्वस्तः प्रकोटः खर-तोप-गोलैः ।
स निर्मितस्तत्क्षणमेव रात्रौ
स्त्री-वाहिनी-घोर-परिश्रमेण ॥

(११५)

युद्धे तु बाई ललिता च बख्शिन्[४]
श्री सुन्दरी बाइ-वरा[५] च वीरे ।
स्वदेश-स्वातन्त्र्य-हिताय रात्रौ
ते चक्रतुः कार्यततिं मुदैव ॥

---

१. सेनापति-फकीरशाहस्य पुत्रो विद्रोही दराबः । २. अगृह्णात् । ३. झांसी-राज्ञी लक्ष्मीबाई । ४. ललिताबाई बख्शिन् । ५. सुन्दरबाई-नाम्नी ।

(११६)

आंग्लीं चमूं ते तु निरोद्धुकामे
यावद्दिनं तोप-प्रचालनार्थम् ।
स्थिते तु बाई-ललिता च मोती[1]
श्रिते दिवं ते वनिताग्र-गण्ये ॥

(११७) (**क्रान्ति-वैफल्य-कारणानि**)

सशस्त्र-क्रान्तिः प्रथमा यथा तु
वैफल्यमाप्ता जन-शोक-हेतोः ।
तत्कारणं वक्तुमिहास्ति शक्यं
ध्येयं विचिन्त्यं विबुधैश्च वीरैः ॥

(११८)

प्राचीन-शस्त्रास्त्र-प्रयोग-शिक्षा
नवाऽऽयुधानामनभिज्ञता च ।
समुद्र-शक्तेर्विरहस्तथा च
डाक्-तार-संसूचन-विध्यभावः[2] ॥

(११९)

राजन्यवर्गस्य च भीरुभावो
नेपाल-पंजाब-चमू-विरोधः ।
संयोजनायामनुशासनस्य
नियन्त्रणस्यापि च दैन्यभावः ॥

(१२०)

देशद्रुहामाङ्ग्ल-समर्थनं तु
पदे पदेऽभूद् व्यवधानकारि ।
क्रान्तेर्दवाग्निः प्रसृतस्तु देशे
गुप्तोऽपि सुप्तोऽपि क्षयं न लेभे ॥

●

---

१. ललिताबाई बख्शिन्, मोतीबाई च । २. डाक-तार-सूचना-विभागाभावः ।

५२. भारतीय-क्रान्ति-वृत्तम्, (ख) क्रान्ति-युद्धम्
(१८७१ ई०–१९४७ ई०)

(उपजातिर्वृत्तम्)

(१) (**श्री रणजीतसिंहः**)

पंजाबसिंहो रणजीतसिंहो
युद्धे मुहुर्दानव-वारणोऽसौ ।
प्रधर्षयन्नाङ्ल-चमूं प्रवीरो
दिवं ययौ शाश्वत-कीर्ति-युक्तः ॥

(२) (**कूका-विद्रोहः**)

कूकेति[1] नाम्ना प्रथिता जगत्यां
या क्रान्तिरिष्टा जनता-बलेन ।
स नामधारी गुरु-रामसिंहो
नेतृत्व-कार्ये सुतरां नियुक्तः ।

(३)

'रढ'-स्थले[2] ते विपिने प्रदेशे
वीराः सहर्षं युधि युध्यमानाः ।
विश्वासघातेन पराजितास्ते
बद्धा ययुः 'कावन'[3]-संमुखं च ॥

(४)

आयुक्तकल्पः स हि दैत्यरूपो
मालेर-कोट्ला-नगरे सुबद्धान् ।
तोपेन[4] सार्धं निबबन्ध वीरान्
क्षणेन ते वीरगतिं प्रयाताः ॥

(५)

त्रयोदशाब्दं समवेक्ष्य वीरं
काव्नस्य भार्या निजगाद रोषात् ।
त्वं रामसिंहं त्यज वीर-बाल !
न चेत् प्रणाशस्तव निश्चितोऽयम् ॥

---

१. कूका-नामधेया नामधारिणः सिक्खजनाः । २. पटियाला-राज्य-सीमान्तक्षेत्रे रढनामक-ग्रामसमीपस्थे वने । ३. आंग्ल उपायुक्तः श्रीकावनः । ४. शतघ्न्या ।

(६)

क्रुधा स बालः परया समेतः
काव्नस्य कूर्चं जगृहे बलेन ।
हस्तद्वयं तस्य नरासुरेण
काव्नेन छिन्नं, शिशुराप मृत्युम् ॥

(७)

मलौध-दुर्गे नव-सप्त[1] वीराः
शूलौ निबद्धास्त्रिदिवं प्रयाताः ।
स्वदेश-रक्षा-व्रतमास्थितास्ते
स्व-मृत्युकाले ननृतुर्जगुश्च ॥

(८) (श्री वासुदेव बलवन्त फड़के)

श्री वासुदेवः फड़के[2] सुवीरो
योधो महाराष्ट्रभुवः सुपुत्रः ।
रानाड-[3]वर्यस्य निशम्य घोषं
क्रान्तेर्दवाग्निं परितो बभार ॥

(९)

निरीक्ष्य देशस्य सुदुर्दशां तु
समीक्ष्य चैवार्थिक-शोषणं च ।
व्याख्यानदानैर्निज-लेख-कृत्यैः
आंग्लाधिपानां कुनयं बभाषे ॥

(१०)

रोमासि-[4]जात्या समवाप्य योगं
क्रान्तेर्दवाग्निं ज्वलयन् समन्तात् ।
सह्याद्रिमाश्रित्य स्वदुर्ग-भूतं
विद्रोह-कार्य-प्रथनेऽनुरक्तः ॥

---

१. षोडश । २. श्रीवासुदेव बलवन्त फड़के (जन्म ४ नव० १८४५ ई०, मृत्युः १७ फर० १८८३ ई०) । ३. श्री महादेव गोविन्द रानाडे । ४. रोमासी जातिः ।

(११)

यः कोऽपि हत्वा फड़के-शिरस्तु
दद्यात्, पुरस्कारततिं लभेत।
रिचार्ड टेम्पुल्-[1]शिरसः प्रदाने
सोऽघोषयत् लक्ष-पुरस्कृतिं तु॥

(१२)

आंग्लास्ततस्त्रस्तहृदो हताशाः
पुणे-नगर्यां सहसा समेताः॥
निरोद्धुकामाः फड़के-वरं तु
संपैषयन् सैन्यमशेषदिक्षु॥

(१३)

श्री दौलतो[2] मित्रवरस्तु तस्य
सैन्यैर्हतो गोलिकया वने तु।
'द्वारे'[3]सुहृत्तस्य गृहीत एष
जीवन् प्रदग्धः पुलिसालये[4]तु॥

(१४)

श्री वासुदेवमनुसृत्य मेजर्
श्री डेनिलस्तं[5] न्यरुणत् सुग्रामे।
न्यायालये प्रस्तुत एष रुद्धो
निर्वासनाज्ञामलभिष्ट वीरः।

(१५)

स मृत्युपूर्वं जनता-समक्षम्
उवाच—आंग्लाः सततं प्रणाश्याः।
स्याल्लोकतन्त्रं निज-देशे-मध्ये
संदिश्य स वीरगतिं प्रपेदे॥

---

१. बम्बई-राज्यपालः श्री रिचार्ड टेम्पुल-महोदयः। २. श्री दौलतरावः। ३. द्वारे-नामकोऽपरः सुहृत्। ४. रक्षि-पुरुषागारे। ५. मेजर डेनियल-नामा।

(१६) (श्री चाफेकर-बान्धवाः)

श्री रेण्ड[१]-दैत्येन प्ररोषभावात्
पुण्य-स्थले[२] यद् विहितं नृशंसम् ।
तत् त्रास-कार्यं जनता-मनःसु
विक्षोभहेतुर्व्यजनिष्ट सद्यः ॥

(१७)

चाफेकरा बन्धुवराः प्रवीणाः
कीर्त्या श्रितास्ते 'हरिपन्त'-पुत्राः[३] ।
दामोदरः, कीर्तक-बालकृष्णः,
श्री वासुदेवश्च स्वदेश-भक्ताः ॥

(१८)

विक्टोरिया-हीरक उत्सवो यः
षष्ट्यब्द-पूर्तेः सुनियोजितोऽभूत् ।
पुण्यस्थले रेण्ड-महोदयस्य
एयर्स्ट-[४]पापस्य वधाय जातः ॥

(१९)

दामोदरोऽसौ नर-वीर-वर्यः
स्वकीय-कार्यम् उररीचकार ।
स्वदेश-स्वातन्त्र्य-हिताय सर्वं
कृत्यं मयेदं विहितं नृशंसम् ॥

(२०)

दामोदरो बालक-बालकृष्णः
तौ प्राणदण्डेन युतावभूताम् ।
श्री वासुदेवो विनिहत्य पापं
विश्वासघातं व्यवृणोच्च मृत्युम् ॥

---

१. आंग्ल आयुक्तो रेण्ड-महोदयः । २. पुणे-नगर्याम् । ३. श्री हरिपन्त चाफेकरस्य त्रयः पुत्राः—दामोदरः चाफेकरः (ज० २५ जून, १८६९, मृ० १८ अप्रैल १८९८), बालकृष्ण चाफेकरः (ज० १८७३, मृ० १२ मई १८९९), वासुदेव चाफेकरः (ज० १८८०, मृ० ८ मई १८९९) । ४. आंग्लः लेफ्टिनेंट एयर्स्ट-महोदयः ।

(२१)

स्वमातृहेतोर्निज-राष्ट्र-हेतोः
प्राणार्पणं ते व्यदधुस्त्रयोऽपि ।
स्वजीवनं मातृ-पदारविन्दे
समर्प्य ते शश्वतकीर्तिमीयुः ॥

(२२) (**श्री वीर सावरकरः**)

दामोदरोऽसौ च विनायकाख्यः[१]
सावर्कराख्या-प्रथितः स्वदेशे ।
स्वराष्ट्र-स्वातन्त्र्य-विधौ नियुक्तो
हिन्दुत्व-रक्षा-प्रवणो विजिग्ये ॥

(२३)

स्वबाल्यकाले प्रतिजज्ञ एषः
क्रान्तेर्ध्वजम् उच्चतरं करिष्ये ।
योत्स्ये पुनर्यावदहं न मृत्युं
संप्राप्नुयां शत्रु-चमू-सुयुद्धे ॥

(२४)

संस्थाप्य संस्थां स हि 'मित्रमेलां'[२]
क्रान्तेर्ध्वनिं सोऽप्रथयच्च देशे ।
मुक्तिर्विदेशीय-प्रशासनात् स्यात्
स्वातन्त्र्य-लाभोऽभवदेव लक्ष्यम् ॥

(२५)

आदर्शरूपेण शिवाजि-राजं[३]
संस्थाप्य देशस्य स्वतन्त्रतायै ।
हिन्दुत्व-राष्ट्र-प्रवणा प्रवृत्तिः
तत्-क्रान्ति-कार्ये सततं प्रवृत्ता ॥

---

१. श्री विनायक दामोदर सावरकरः (१८८३-१९६६ ई०) । २. क्रान्ति-कारिणां संस्था मित्रमेला-नाम्नी । ३. शिवाजी-महाराजम् ।

(२६)

संप्राप्य सोऽयं तिलकस्य[१] योगं
गणेश-[२]भ्रात्रा सह संगमं च ।
न चाऽऽङ्ग्ल-वस्त्रस्य प्रदाहमेव
इयेष साम्राज्य-विनाशमेव ॥

(२७)

स श्यामजी-कृष्ण-[३]वरादवाप्य
वृत्तिं ययौ आंग्लभुवं प्रवीरः ।
लक्ष्यं प्रपेदे स हि देशभक्तिं
स्वदेश-स्वातन्त्र्य-सुलाभमेव ॥

(२८)

श्री श्यामजी-कृष्ण-वरस्य तत्र
श्री हर्दयालस्य[४] च बापटस्य[५] ।
संप्राप्य योगं सुगृहीत-वृत्तिः
क्रान्तेर्धुरं चारुतरम् उवाह ॥

(२९)

स लन्दने क्रान्तिमहोत्सवस्य
आयोजयत् स्वर्ण-जयन्तिकां[६] च ।
उत्साह-भाषैर्जनता-मनःसु
हुतात्म-श्रद्धामुदबोधयच्च ॥

(३०)

स क्रान्ति-ऐतिह्य-प्रकाशनार्थं
क्लेशाननेकानसहिष्ट वीरः ।
प्रकाशितं पुस्तकमाङ्ग्ल-देशे
आंग्लाधिपैर्रोधितमेव रोषात् ॥

---

१. श्री लोकमान्य-तिलकस्य । २. सावरकराग्रजो गणेश-सावरकरः । ३. श्री श्यामजी कृष्ण बर्मा । ४. श्री लालाहरदयालः । ५. श्री पांडुरंग महादेव बापटः । ६. १० मई १९०७ ई० तिथौ ।

(३१)

गणेश-सावरकरमत्र देशे
श्रीजैक्सनो[1] दण्डमदात् सुघोरम् ।
अनन्त-कन्हेर-वरस्तु[2] तस्य
वधं व्यधाद् नाट्य-सभागृहे च ।

(३२)

श्री कृष्णपन्तश्च[3] विनायकश्च
अनन्त-कन्हेर-वरः त्रयस्तु ।
वधाऽपराधे विनिगृह्य शूलौ
आरोपितास्ते[4] निज-देश-भक्ताः ॥

(३३)

स पेरिसाद् लन्दनमाजगाम
खिन्नो विषण्णो निगृहीत एषः ।
संकूर्द्य पोताद् जलधिं प्रतीर्य
फ्रांसावनिं प्राप स वीर-वर्यः ॥

(३४)

आंग्लैः पुनः स निगृहीत एषः
प्रवास-दण्डात् प्रहितोऽण्डमानम्[5] ।
दीर्घं समाप्यैव प्रवासदण्डं
मुक्तः पुनर्भारतमाजगाम ॥

(३५)

आजीवनं देशहिताय तप्त्वा
क्रान्तेर्धुरं देश-विदेश-मध्ये ।
उवाह स भारत-भू-सुपुत्रो
यशोऽक्षरं प्राप च देशभक्तः ॥

---

१. आंग्लशासकः श्री जैक्सनः । २. अनन्त कन्हेरे-नामकः ३. श्री कृष्णजीपन्त कर्वे, श्री विनायक देशपांडे, श्री अनन्त कन्हेरे च । ४. १९ अप्रैल १९१० ई० तिथौ । ५. अण्डमान-द्वीपम् ।

(३६) (**श्री वारीन्द्रकुमार घोषः**)

श्री कृष्णघन् घोष[१]-सुतौ वदान्यौ
वारीन्द्रघोषो[२] ह्यरविन्दघोषः ।
सुतौ स्वदेश-व्रतमास्थितौ तौ
स्वराज्य-हेतोर्ददतुः स्वजीवम् ॥

(३७)

लार्ड्-कर्जनादिष्ट[३]-सुबङ्ग-भङ्गम्
उद्दिश्य देशे प्रससार रोषः ।
स्वदेशि-आन्दोलन[४]मत्र वृत्तं
स्वराज्य-प्राप्तिर्विवृते च लक्ष्यम् ॥

(३८)

'युगान्तरं' पत्रमसौ प्रकाश्य
प्रासारयत् क्रान्ति-दवाग्निमेतम् ।
छात्रा युवानो निजदेश-भक्त्या
वारीन्द्रघोषस्य दलं प्रविष्टाः ॥

(३९)

वारीन्द्र उल्लासकरः उपेन्द्रो[५]
निर्वासनं प्रापुरिमे समेऽपि ।
स्वयातनानां विवृतिः समस्ता
प्रकाशितैभिर्नरपुंगवैस्तु ॥

(४०) (**श्री अरविन्द घोषः**)

यश्चारविन्दो नर-वीर-घोषः
संप्राप्य मुक्तिं निगृहीत एषः ।
स्वीयाश्रमे पांडिचरी-प्रदेशे
अध्यात्म-योगाऽऽश्रयणे प्रवृत्तः ॥

---

१. डॉ० कृष्णघन घोषः । २. वारीन्द्र कुमार घोषः, अरविन्द घोषश्च । ३. श्री लार्ड कर्जनः । ४. स्वदेशी आन्दोलनम् । ५. वारीन्द्र-कुमारघोषः, उल्लासकरदत्तः, उपेन्द्रनाथ बनर्जी च ।

(४१) (श्री खुदीराम बोसः)

वारीन्द्र-निर्देशमवाप्य खुदी-
रामो[1] वसुर्वीर-प्रफुल्ल-चाकी[2] ।
श्री किंग्सफोर्डं[3] तु निहन्तुकामौ
मुदा प्रवृत्तौ नृ-पशोर्विनाशे ॥

(४२)

मुजफ्फरं प्राप्य पुरं[4] द्वयं तत्
चिक्षेप याने बममेकमेव ।
कनेडि[5]-योषिद्-द्वयमाप मृत्युं
न किंग्सफोर्डो मृतिमाजगाम ॥

(४३)

प्रफुल्ल-वर्यो निगृहीत एषः
स्वकीय-गोल्याऽऽत्म-विनाशमाप ।
रामः खुदी[6] चापि गृहीत एव
शूलौ मृतेर्दण्डमवाप बालः ॥

(४४)

शूलौ सहर्षं मृतिमाप वीरः
शवं तु तस्यानुययौ जनौघः ।
लक्षाधिको, भस्म निधाय मूर्ध्नि
रक्षामणिं[7] तस्य व्यधत्त प्रेम्णा ॥

(४५)

'रामः खुदी' प्राप यशोऽक्षरं सः
श्रद्धाञ्जलिं प्राप च देशभक्तैः ।
ग्रामे नगर्यां सकलेऽपि बङ्गे
तन्नाम-ज्योतिः प्रसृतं समन्तात् ॥

---

१. श्री खुदीराम बोसः (जन्म ३ दिस० १८८९ ई०, मृत्युः ११ अग० १९०८ ई०) । २. श्री प्रफुल्ल चाकी । ३. आंग्लाधिकारी किंग्सफोर्डः । ४. मुजफ्फरपुरम् । ५. कनेडी-परिवारस्य स्त्रीद्वयम् । ५. श्री खुदीरामः । ७. ताबीज इति ।

(४६) (श्री रासविहारी बोसः)

शूराग्रणीः रासविहारिबोसो
विनोद-वर्यस्य[1] सुतः प्रवीणः।
स्वातन्त्र्य-हेतोर्निज-भारतस्य
क्रान्तेर्वनाग्नि परितो बभार ॥

(४७)

सोऽयोजयत् क्रान्तिकृतां समूहं
स्वदेशभक्तिं प्रददे जनेषु।
समर्प्य देशाय स्वजीवनं सः
प्राज्वालयत् क्रान्ति-सुवह्निमिष्टम् ॥

(४८)

सोऽमीरचन्द्रस्य[2] सुयोगमाप्त्वा
लाला हनूमन्त-सहाय[3]मिष्टम्।
स्व-क्रान्ति-कार्य-प्रथनेऽनुरक्तः
स्वदेश-स्वातन्त्र्यमुवाच लक्ष्यम् ॥

(४९)

लाला हनूमन्तसहाय-वर्यो
ददौ स्वदेशाय तनुं धनं च।
अस्थापयद् राष्ट्रिय-ज्ञानपीठं
क्रान्तेः सुशिक्षां प्रददे युवभ्यः ॥

(५०)

दिल्ल्यां शुभः पंचम-जार्ज-द्वार-
महोत्सवः प्रववृते समन्तात्।
तदा तु हार्डिंज-वरे[4] क्रुधैव
क्षिप्तो बमश्चांदनि-चौक[5]-मध्ये ॥

---

१. श्री विनोदविहारी बोस-सुतः श्री रासविहारी बोसः (जन्म २५ मई १८८६, मृत्युः २१ जन० १९५५ ई०)। २. मास्टर अमीरचन्द्रः। ३. लाला हमुमन्तसहायः। ४. लार्ड हार्डिंजो वायसरायः। ५. चांदनीचौकः।

(५१)

वसन्तको[1] रास-विहारि-बोसो
भागं न्यधातां विषमे तु कृत्ये ।
वसन्तको बालमुकुन्द-वर्यः[2]
तदर्थमाप्तौ प्रमुदैव शूलिम् ॥

(५२)

शस्त्रास्त्रमाप्तुं प्रहितो विदेशं
विहारि-वर्यो निजदेशभक्तैः ।
जापानमाप्त्वा स प्रचार-कार्ये
नित्यं नियुक्तो निज-भाष-लेखैः ॥

(५३) (**श्री शचीन्द्रनाथ सान्यालः**)

शचीन्द्र-सान्याल-[3]वरोऽत्र देशे
नेतृत्व-कार्यं व्यदधाद् धुरीणः ।
वाराणसी-काण्ड-गृहीत एषः
प्रवासितो ह्यण्डमनं तु द्वीपम् ॥

(५४)

मुक्तः पुनः स विदुषां वरेण्यः
काकोरि-काण्डे[4] निगृहीत एषः ।
कारागृहे क्लेश-ततिं विषह्य
क्षयेण[5] प्राप निधनं प्रवीरः ॥

(५५) (**श्री लाला हरदयालः**)

श्री हर्दयालो[6] विदुषां वरिष्ठो
गौरीदयालस्य[7] सुतो वदान्यः ।
आक्स्फोर्डमाप्त्वैष सुछात्रवृत्त्या
स्वदेशभक्त्याऽध्ययनं जहौ सः ॥

---

१. श्री वसन्तकुमार विश्वासः । २. भाई बालमुकुन्दः । ३. श्रीशचीन्द्रनाथ सान्यालः । ४. काकोरी-षड्यन्त्र-काण्डे । ५. क्षयरोगेण । ६. श्री लाला हरदयालः (जन्म १४ अक्टू० १८८४, मृ० ४ मार्च १९३९ ई०) । ७. पिता-श्रीगौरीदयाल माथुरः ।

(५६)

श्री श्यामजी-कृष्ण[1]-सुयोगमाप्त्वा
क्रान्तेः शिखां सोऽप्रथयद् विदेशे ।
अमेरिकायां विविधे प्रदेशे
प्रासारयत् क्रान्ति-दवाग्निमेषः ॥

(५७)

मन्त्रित्वमास्थाद् गदरे दले[2] सः
प्राकाशयत् पत्र-सुपत्रिकाश्च ।
आंग्लाधिपत्यमपहर्तुकामः
क्लेशानशेषानसहिष्ट वीरः ॥

(५८)

शर्मण्यदेशेन[3] सुयोगमाप्त्वा
आंग्ल-क्षयं स चकमे तु युद्धे ।
शर्मण्य-देशस्य पराजयेन
स्वाधीनताऽऽशा क्षयमेव याता ॥

(५९)

अमेरिकायां निधनं प्रवासे
अवाप्य स वीरगतिं प्रपेदे ।
ज्ञानेन स्मृत्या निज-देश-भक्त्या
वीराग्रणीः शाश्वत-कीर्तिमाप ॥

(६०) (**श्री श्यामजीकृष्ण वर्मा**)

स श्यामजी-कृष्ण-वरो[4] वदान्यः
स्वदेश-भक्तो विदुषां वरेण्यः ।
यतेर्दयानन्द-वरस्य शिष्यः
क्रान्तेर्दवाग्निं सततं ददाह ॥

---

१. श्रीश्यामजीकृष्णवर्मा । २. गदर-नामके दले । ३. जर्मनी-देशेन । ४. श्रीश्यामजीकृष्णवर्मा (जन्म ४ अक्टू० १८५७, मृ० ३१ मार्च १९३० ई०) ।

(६१)

प्रसार्य स वैदिकधर्म-ज्योतिः
प्रसार्य क्रान्तेर्दहनं विदेशे ।
आंग्लेऽपि देशे धृत-क्रान्ति-ज्योतिः
सावरकरादेः सहयोगमाप ॥

(६२)

संस्थाप्य स 'भारत-गेह'-[1]मत्र
ग्रन्थाननेकान् व्यलिखद् विपश्चित् ।
स्वातन्त्र्य-हेतोर्बलिमेष दत्त्वा
लोकेऽक्षयां कीर्तिमवाप वीरः ॥

(६३) (**श्री गेंदालाल दीक्षितः**)

श्री दीक्षितः[2] क्रान्तिकृतां वरिष्ठः,
अवाप्य स आर्यसमाज-शिक्षाम् ।
स्वातन्त्र्य-हेतोर्निज-देशे-भूमेः
प्राणार्पणेन सततं प्रवृत्तः ॥

(६४)

संस्थाप्य संघं स शिवाजि-[3] नाम
ऐच्छत् स्वदेशस्य विमुक्तिमेताम् ।
संप्राप्य स चम्बल-क्षेत्रमेव
स्वदेश-मुक्त्यै समुवाच दस्यून् ॥

(६५)

स दस्यु-संघस्य सहायमाप्त्वा
कोषानलुण्ठद् विविधे प्रदेशे ।
स्वातन्त्र्य-हेतोरनुभूय काराम्
अहर्निशं देशहिते नियुक्तः ॥

---

१. लन्दन-नगरे 'इण्डिया हाउस' इति । २. श्री गेंदालाल दीक्षितः (जन्म २० नव० १८८८ ई०, मृत्युः २० दिस० १९२० ई०) ।
३. शिवाजी-समितिः ।

(६६)

विश्वासघातेन निरुद्ध एषः
कारागृहात् कूट-प्रयोग- मुक्तः ।
दिल्ल्यां सुरुग्णः समवाप मृत्युम्
अवाप च वीरगतिं सुवीरः ॥

(६७) **(श्री मानवेन्द्रनाथ रायः)**

श्री मानवेन्द्रो[1] विदुषां वरिष्ठः
क्रान्तिप्रियः षोडश-भाष-विज्ञः[2] ।
संप्राप्य रूसं विविधांश्च देशान्
क्रान्तेः पताकां परितो दधार ॥

(६८)

लेनिन्-सुयोगेन स्वदेश-मुक्त्यै
रूस-प्रदेशे अयतिष्ट नित्यम् ।
विलिख्य लेखान् विविधांश्च ग्रन्थान्
स्वातन्त्र्य-युद्धेऽक्षरकीर्तिमाप ॥

(६९) **(श्री कन्हाईलाल दत्तः)**

तत्रैव श्री दत्त-कन्हाइ-लालः[3]
कृष्णोपमः क्रान्ति-समर्थकोऽभूत् ।
स्व-मातृ-दुःखान्यपहर्तुकामः
स्वदेश-रक्षा-व्रतमेव वव्रे ॥

(६०)

बङ्गीयबालो नितरां सुशीलः
परोपकार-व्रतमास्थितश्च ।
धैर्ये समुद्रः सुकृतौ गिरिश्च
कर्तव्यमार्गे धृत-शेष-शक्तिः ॥

---

१. श्री मानवेन्द्रनाथ रायः (मूलनाम-नरेन्द्र भट्टाचार्यः) (जन्म १८९२ ई०, मृत्युः २४ जन० १९५४ ई० । २. षोडश-भाषा-वेत्ता । ३. श्री कन्हाईलाल दत्तः (जन्म १८८७ ई०, मृत्युः १० नव० १९०८ ई०) ।

(७१)

स विप्लवाग्निं सकलेऽपि देशे
प्रासारयत् प्राणपणेन नित्यम् ।
भागीरथं तस्य प्रयास-जातं
प्राज्वालयद् विप्लव-दाव-वह्निम् ॥

(७२)

सत्येन्द्र-नामा[1] वसुरस्य मित्रं
प्रचार-कार्ये धृतिमाबबन्ध ।
नरेन्द्र[2]-गोस्वामिनमत्र पापं
विश्वासघातं चकमे निहन्तुम् ॥

(७३)

रुग्णालये प्राप्य नरेन्द्रमेतं
प्रद्रुत्य पापं निजघान सद्यः ।
बद्धोऽभियुक्तो निज-कार्य-जातं
स स्वीचकार वर-वीर-कान्तिः ॥

(७४)

सत्येन्द्र-वर्योऽपि नरेन्द्र-नाशे
साहाय्यमिष्टं व्यदधात् सुधीरः ।
स चाभियुक्तो निज-प्राण-दण्डं
मुदा प्रहृष्टो वरमेव मेने ॥

(७५)

कन्हाइ-वर्यस्तु यदैव शूलिम्
आरोपितो देह-विनाश-हेतोः ।
मुदा युतः स्थौल्य-समुद्भवेन
स ववृधे षोडश-पौण्ड[3]-मात्रम् ॥

---

१. सत्येन्द्रकुमार वसुः । २. नरेन्द्रगोस्वामी विश्वासघातकः ।

३. १६ पाउन्ड-मितम् ।

(७६)

गौराङ्ग एको मृत-देहमेतं
प्रेक्ष्याब्रवीत् संहृतमिष्ट-वर्गम् ।
एतादृशा वीरवरा युवानः
स्वदेश-कीर्त्यै जनिमाभजन्ते ॥

(७७)

विलाप-लेशोऽपि च नेह कार्यः
प्रहर्ष-हेतुः अयमस्य मृत्युः ।
न जन्म मृत्युं कति संलभन्ते ?
कीर्त्या श्रितो यो ह्यमरः स एव ॥

(७८)

चितां श्रितो भस्मचयं प्रपेदे
कीर्त्या श्रितो देवपदं च लेभे ।
तद्-भस्म-जातं शिरसा प्रणम्य
सर्वैर्गृहीतं मणि-भस्म-तुल्यम् ॥

(७९)

कन्हाइ-लालस्य शवं समीक्ष्य
य उत्सवोऽभूत् सकलेऽपि देशे ।
स आंग्ल-लोकस्य विनाशरूपः
समुद्गतः पुच्छल-तार-भूतः ॥

(८०) **(श्री सत्येन्द्रकुमारो वसुः)**

सत्येन्द्रवर्यः[१] स च वीरवन्द्यः
शूलिं प्रपन्नः प्रमुदा ननर्त ।
कन्हाइ-वद् वीरगतिं प्रपन्नो
यशःशरीरेण धृतोऽत्र नित्यम् ॥

---

१. श्री सत्येन्द्रकुमार-वसुः । (मृत्युः २१ नव० १९०८ ई०) ।

(८१)

कन्हाइ-लालस्य शवोत्सवं तं
संप्रेक्ष्य आंग्ला भयमेव जग्मुः ।
सत्येन्द्र-वर्यस्य शवोत्सवाय
भयाकुलैर्नानुमतिः प्रदत्ता ॥

(८२) (**श्रीमदनलाल ढींगरा**)

स ढींगरा[1] देश-व्रते नियुक्तः
आंग्लं प्र-देशं समवाप्य धीरः ।
सर् कर्जनं वायलि[2]-मत्र दुष्टं
तं भारताख्ये भवने[3] जघान ॥

(८३)

शूलिं श्रितः स निजगाद हृष्टो
भूयो भवेद् भारत भूमि-भागे ।
मज्जन्म पुण्यं, निज-मातृ-हेतोः
समर्पयेयं सततं शरीरम् ॥

(८४)

या देश-पूजा परमेश-पूजा
कृष्णार्चना सा निज-राष्ट्र-सेवा ।
स्व-मातृ-हेतोर्यदिहार्प्यते तद्
देवार्चनं विद्धि सुकीर्ति-रम्यम् ॥

(८५) (**श्री अमीरचन्द्रः**)

अमीरचन्द्रः[4] कृतिनां वरिष्ठः
प्राध्यापकः क्रान्तिकृतां धुरीणः ।
शूलिं श्रितो मोदयुतस्तु रज्जुं
कण्ठे स्वहस्ताद् निबबन्ध धीरः ॥

---

१. श्री मदनलाल ढींगरा (मृत्युः १७ अगस्त १९०९ ई०) । २. सर कर्जन वायली, भारतमन्त्रिणः सहायकः । ३. इण्डिया हाउस-नामके भवने । ४. मास्टर श्री अमीरचन्द्रः (जन्म १८६९ ई०, मृ० ८ मई १९१५ ई०) ।

(८६)

पुत्रीकृतोऽसौ सुलतानचन्दो[1]
विश्वासघाती निज-देश-शत्रुः ।
उद्घाटय वृत्तं धन-लिप्सयाऽसौ
जज्ञे पितुः प्राण-विनाश-हेतुः ॥

(८७) (श्री अवधविहारी)

अवधविहारो[2] सुकृताचारी
क्रान्ति-सुधा-रस-पान-प्रमोदी ।
आंग्ल-राज्य-संहार-सुकेतुः
शूलिमवाप्य मुदा मृतिमाप ॥

(८८) (श्री भाई बालमुकुन्दः)

औरंगजेबस्य कुराज्य-काले
शूलिं श्रितस्तेगबहादुरो[3]ऽपि ।
तेनैव सार्धं क्रकचेन भिन्नो
मृतिं ययौ श्री मतिदास[4]-वर्यः ॥

(८९)

तद्-वंशजा भाइ[5]-उपाधियुक्ताः
बभूवुरेते निज-देश-भक्ताः ।
तद्-वंशजो बालमुकुन्द[6]-वर्यः
स्वदेश-हेतोः प्रददौ स्व-देहम् ॥

(९०)

श्री हारडिंजस्य[7] वधाय दिल्ल्यां
विस्फोटनं यज्जनितं बमेन ।
तत्कारणं बालमुकुन्द-वर्यः
शूलिं श्रितो मोद-भरान्ननर्त ॥

---

१. श्री अमीरचन्द्रस्य दत्तकपुत्रः (कुपुत्रः) । २. श्री अवधविहारी (जन्म १८८९ ई०, मृत्युः ८ मई १९१५ ई०) । ३. सिक्खनेता श्री गुरु तेगबहादुरः । ४. श्री भाई मतिदासः । ५. भाई (भ्राता) । ६. श्री भाई बालमुकुन्दः (जन्म १८८९ ई०, मृत्युः ८ मई १९१५ ई०) । ७. वायसरायः लार्ड हार्डिंज-महोदयः ।

(९१)

भार्या सती रामरखी[1]-ति ख्याता
आकर्ण्य पत्युर्मरणं तु शूलौ।
हृष्टा मुदा भर्तृ-समागमाय
सतीत्व-भावं[2] प्रययौ स्वगेहे॥

(९२) (**श्री वसन्तकुमार विश्वासः**)

वसन्त-वर्यो[3] गुण-शौर्य-धुर्यः,
पाञ्चाल-देशे कृत-क्रान्ति-कृत्यः।
लाहौर-पुर्यां बम-पात-हेतोः
शूलिं श्रितो देशहिताय सद्यः॥

(९३) (**श्री भाई भागसिंहः**)

श्री भागसिंहो[4] धृतिमद्वरिष्ठः
स्वदेश-रक्षार्ऽपित-जीवनोऽसौ।
कानाड-देशं[5] समवाप्य तत्र
स्वदेश-स्वातन्त्र्य-कृतौ नियुक्तः॥

(९४)

संसह्य कष्टं विविधं च घोरं
धृतिं जहौ नैव स्वदेश-भक्तः।
द्वारे गुरोः[6] पूजन-तत्परोऽसौ
पिस्तौल-घातेन[7] हतो वरेण्यः॥

(९५) (**श्री भाई वतनसिंहः**)

तन्मित्रवर्यो वतन-प्रसिंहः[8]
सिंह-क्रमः शूर-पराक्रमोऽसौ।
श्री भागसिंहेन सहैव घाताद्
दिवं ययौ गोलि-सुविद्ध-देहः[9]॥

---

१. श्री भाईबालमुकुन्दस्य भार्या रामरक्खी। २. प्राणत्यागं चक्रे। ३. श्री वसन्तकुमार विश्वासः (मृ० १९१४ ई०)। ४. भाई भागसिंहः (ज० १८७८, मृ० १९२२ ई०)। ५. कैनाडा-देशः। ६. गुरुद्वारा-स्थले। ७. बेलासिंह-कृत-पिस्तौल-गोलिकया। ८. भाई वतनसिंहः (मृ० १९२२ ई०)। ९. पिस्तौलस्य सप्तगोलिकाभिर्विद्धः।

(९६) (**श्री मेवासिंहः**)

श्री मेव-सिंहः[1] करुणार्द्र-चित्तः
कानाड-देशे स्वजना[2]ऽर्ति-खिन्नः ।
सेहे न रोषं स्वजनाऽवमानं
स क्रान्तिमिष्टां व्यवृणोद् मुदैव ।।

(९७)

हाप्किन्सनं[3] शासकमत्र दुष्टं
न्यायालये गोलिकया जघान ।
आत्मार्पणाऽऽविष्कृत-धैर्य-सिन्धुः
मुदाऽऽश्रयत् शूलिममोघ-वीर्यः ।।

(९८)

स्वदेश-हेतोर्निज-धर्म-हेतोः
प्राणार्पणं मे जन-ताप-शान्त्यै ।
न भारतीया अवमानिताः स्युः
कानाड-देशे इति मे प्रणाशः ।।

(९९)

शवोत्सवस्तस्य कनाड-देशे
अभूतपूर्वं गरिमाणमाप ।
स भारतीयाऽऽङ्ग्ल-जनैः समेतैः
प्रशंसितो देवपदं प्रपेदे ।।

(१००) (**श्री पं० काशीरामः**)

श्री काशिरामो[4] गुणिनां वरिष्ठो
देशार्पित-श्रीः परमार्द्र-चेताः ।
सप्तर्षिवत् सप्त-सुहृद्भिरिद्धः
शूलिं श्रितो रक्षि-विनाश-हेतोः ।।

---

१. श्री मेवासिंहः (मृ० ११ जन० १९१५ ई०) । २. भारतीयानाम् ।
३. प्रवास-विभागे मुख्याधिकारिणं हाप्किन्सन-महोदयम् । ४. श्री पं० काशीरामः (ज० १८८१ ई०), पिता-श्रीगंगारामः ।

(१०१)

स तातमेवं निजगाद खिन्नं
मद्-देह-नाशो निज-देश-हेतोः।
स्वदेश-भक्ताऽऽर्य-पदाऽरविन्दे
मम स्थितिः स्यादिति कामयेऽहम् ॥

(१०२) (श्री गन्धासिंहः)

श्रीगन्धर्सिहो[१] बलिनां वरिष्ठः
प्रज्वाल्य क्रान्तेर्दहनं समन्तात्।
स्व-सप्त-मित्रैः सह देश-हेतोः
शूलिं श्रितो हर्ष-प्रकर्ष-हृष्टः ॥

(१०३) (श्री करतारसिंहः)

कर्तारसिंहो[२] रिपु-नाग-सिंहः
सिंह-क्रमः सिंह-समान-शक्तिः।
अमेरिकां प्राप्य स्वदेशजानां
संघं व्यधात् शक्ति-समुच्चयार्थम् ॥

(१०४)

स 'विप्लवं'[३] 'विप्लव-घोष'[४]-नाम्ना
प्राकाशयद् ग्रन्थततिं विदेशे।
अमेरिकायां स त्रिवर्ण-केतुं
प्रासारयद् भारत-गौरवाय ॥

(१०५)

'स्वदेश-भक्त्यर्पित-जीवितेभ्यः
पदे पदे प्राण-विनाश एव।
न तत्र शान्तिर्न सुखं धनं वा
यशोऽक्षरं केवलमेव लभ्यम्' ॥

---

१. भाई रामसिंहापरनामा श्री भाई गन्धासिंहः (मृ० १९१६ ई०)। २. सरदार मंगलसिंहस्य सुतः श्री सरदार करतारसिंहः (ज० १८९६, मृ० नव० १९१६ ई०)। ३. गदर-नामकं समाचारपत्रं ग्रन्थं च। ४. 'गदर दी गूंज' इति ग्रन्थः।

(१०६)

इत्थं जपन् सोऽयममोघ-शक्तिः
स्वातन्त्र्य-हेतोर्भरतावनेस्तु ।
आंग्लाधिपानां समवेक्ष्य क्रूरं
कृत्यं तु चित्तं लभते न शान्तिम् ॥

(१०७)

स पिंगले-रासविहारि-सान्याल्[१]-
सुहृद्वराणां समवाप संगम् ।
क्रान्तेः प्रसारे धन-संग्रहे च
रात्रिन्दिवं ते निरताः समेऽपि ॥

(१०८)

संप्राप्य युद्धं सरगोध[२]-क्षेत्रे
बन्दीकृतोऽसौ रिपुभिः समस्तैः ।
न्यायालये सर्वमुदारभावात्
कृतं स्वकृत्यं निजगाद हर्षात् ॥

(१०९)

'प्रवासनात् शूलिमहं वरं वृणे
यतो हि सद्यो मम देह-मोक्षः ।
पुनः पुनः प्राप्य जनिं स्वदेशे
शूलिं श्रयेयम्' इति मेऽभिलाषः ॥

(११०)

'स्वदेश-भक्तैः प्रथितं जगत्यां
देशार्थ-मृत्युः परमो हि मृत्युः ।
स मोक्ष-मार्गः स हि धर्म-मार्गः
स राज-मार्गः स च क्रान्ति-मार्गः' ॥

---

१. श्री वी० जी० पिंगले, रासविहारी वसुः, शचीन्द्रनाथ सान्यालश्च ।

२. सरगोधा-स्थले ।

(१११)

एवं वदन् क्रान्ति-समिद्ध-चेताः
अष्टादशाब्दो नर-वीर-वर्यः ।
गायन् मुदा भारत-मातृ-गीतं
शूलिं श्रितो मोक्षमवाप सद्यः ॥

(११२) (श्री. वी. जी. पिंगले)

श्री पिंगले[1] पिंगल-दाव-वह्निः
पुण्य-स्थले[2] प्राप्य शुभं स्वजन्म ।
संप्राप्य शिक्षां तु अमेरिकायां
स्वातन्त्र्य-युद्धे प्रमुदा प्रवृत्तः ॥

(११३)

प्रभ्रम्य देशे शुभ-दाव-वह्निं
प्रसारयामास पुरे च सैन्ये ।
क्रान्तेर्धुरं पञ्चनदे गृहीत्वा
प्राप्तः पुनर्मरठ-सैन्य-क्षेत्रे ॥

(११४)

संप्राप्य सैन्यान् दशभिर्बमैः स
विद्रोह-वह्निं प्रदिधक्षुरेव[3] ।
विश्वासघातेन विरुद्ध एष
शूलौ मृतिं मोदपरः प्रपेदे ॥

(११५)

शूलिं श्रितः प्राह–'प्रभो, ममेयं
स्वातन्त्र्ययुक्ता भरतावनिः स्यात् ।
कृतं मया सैनिक-कृत्यमेतत्
प्रभो प्रसीदेति' दिवं ययौ सः ॥

---

१. श्री विष्णुगणेश पिंगले (जन्म जन० १८८८, मृ० १७ नव० १९१५ ई०) । २. तालेगाँव (पूना) । ३. प्रज्वालयितुकामः ।

(११६) (**श्री सूफी अम्बाप्रसादः**)

अम्बाप्रसादः[१] स हि सूफि-वर्यो
देशोद्धृतौ त्यक्त-समस्त-वित्तः ।
अधीत्य चाऽऽर्यां यवनीं च भाषां
नेपाल-ईरान-भ्रमं चकार ॥

(११७)

लेखे पटुर्दक्षिण-हस्त-हीनः
पादेन लेखे प्रवणः सुवाग्मी ।
ईरान-क्रान्तौ मृति-दण्डमाप्त्वा
समाधिना वीर-गतिं प्रपन्नः ॥

(११८) (**श्री सोहनलाल पाठकः**)

श्री पाठकः[२] क्रान्तिकृतां वरेण्यः
प्रासारयत् क्रान्ति-सुघोषमेषः ।
देशे विदेशे 'गदर'[३]-ध्वनिं सः
अघोषयत् प्राण-पणेन वीरः ॥

(११९)

स सैन्य-विद्रोहमवाप्तुकामः
अमेरिका-थाइ[४]-भुवं प्रपेदे ।
विश्वासघातेत स ब्रह्मदेशे[५]
धृतः श्रितः शूलिमवाप कीर्तिम् ॥

(१२०) (**श्री बलवन्तसिंहः**)

वीराग्रणीः श्री बलवन्तसिंहः[६]
अदम्य-शक्तिर्बुधसिंह-पुत्रः ।
अमेरिकायां गदरं दलं स
संगृह्य क्रान्तेर्दहनं ददाह ॥

---

१. श्री सूफी अम्बाप्रसादः (जन्म १८५८ ई०, मृ० १९१५ ई०) । २. श्री सोहनलाल पाठकः (जन्म ७ जन० १८८३, मृ० १० फर० १९१६ ई०) । ३. विप्लवः । ४. थाईलैंडः । ५. बर्मा-देशे । ६. श्री बलवन्तसिंहः (जन० १८८३, मृ० १९१६ ई०) ।

(१२१)

ह्राप्किन्सनस्य वध-काण्ड-हेतोः
लाहौर-काण्डे च धृतः प्रवीरः ।
शूलौ मृतिं प्राप्य स क्रान्ति-मूर्तिः
यशोऽक्षरं प्राप स्वदेश-भक्तः ॥

(१२२) (**डा० मथुरासिंहः**)

स डाक्टरः श्री मथुरा-प्रसिंहो[1]
रसायनज्ञो हरिसिंह-पुत्रः ।
अमेरिकायां गदरं प्रचार्य
बभ्राम चीनादि-अनेकदेशान् ॥

(१२३)

जारस्य[2] लब्धुं च सहायमेष
रूसं गतो देश-स्वतन्त्रतायै ।
रुद्धश्च बद्धः समवाप शूलिं
सिक्ख-प्रवीरोऽक्षयकीर्तिमाप ॥

(१२४) (**श्री बन्तासिंहः**)

बन्तासिँहो[3] वीर-वर-प्रयोधो
बूटासिँहस्यैष सुतो वरिष्ठः ।
पंजाब-सैन्यस्य भयप्रदोऽसौ
अमेरिकां चीनभुवं च यातः ॥

(१२५)

चन्दासिँहं देशद्रुहं निहत्य
विश्वासघातेन धृतः प्रवीरः ।
आहूय वीरान् निज-देश-भक्त्यै
शूलिं श्रितः कीर्तिमवाप शश्वत् ॥

---

१. श्री डॉ० मथुरासिंहः (ज० १८८३, मृ० २७ मार्च १९१७ ई०) ।
२. रूस-शासनाध्यक्षो ज़ार-महोदयः । ३. श्री बन्तासिंहः (ज० १८९० ई०) ।

(१२६) (श्री यतीन्द्रनाथ मुकर्जी)

उमेशचन्द्रस्य सुतो वदान्यो
यतीन्द्रनाथो[1] नर-वीर-योधः ।
क्रान्तेः पताकां स प्रसार्य बङ्गे
विद्रोह-कार्ये सततं प्रवृत्तः ॥

(१२७)

अमेरिकादेः समवाप्य शस्त्रं
बालेश्वरे[2] योध-गृहीत एषः ।
मुदैव संयुध्य सशस्त्र-योधैः
कीर्ति श्रितो वीरगति प्रपेदे ॥

(१२८) (श्री नलिनीकान्त बागची)

स बागची श्री नलिनी-प्रवीरः[3]
सशस्त्र-क्रान्ति प्रतिबोध्य बङ्गे ।
सशस्त्र-सैन्यैः क्षत एष वीरः
कीर्त्या युतोऽसून् प्रजहौ सुयोधः ॥

(१२९) (अन्ये)

अन्ये च शूरा बहवः प्रवीराः
क्रान्ति श्रिता वीरगतिं प्रपन्नाः ।
श्री सन्तसिंहो वरयामसिंहः
श्री कर्मसिंहश्च दिलीपसिंहः ॥

(१३०)

श्री नन्दसिंहो गुणि-रामसिंहः
श्री भानसिंहः अरुण-प्रसिंहः ।
श्री कृष्णसिंहो हरिनामसिंहः
श्री भक्तसिंहस्य[4] सखाय एते ॥

---

१. श्री यतीन्द्रनाथ मुकर्जी (जन्म ८ दिस० १८८०, मृ० १० सित० १९१५ ई०)। २. बालेश्वरः (बालसोर, उड़ीसा)। ३. श्री नलिनीकान्त बागची (जन्म १८९६ ई०, मृ० १६ जून १९१८ ई०)। द्रष्टव्यः—सरदार भगतसिंह-कृतः 'मेरे क्रान्तिकारी साथी' ग्रन्थः, पृष्ठ ८१-१२६ ।

(१३१) (श्री रामप्रसाद बिस्मिलः)

रामप्रसादः[1] कृतिनां वरिष्ठो
बिस्मिल्-उपाख्या-प्रथितः स्वदेशे ।
स सोमदेवात् समवाप्य मन्त्रं
स्वातन्त्र्य-मन्त्रं सततं जजाप ॥

(१३२)

मुर्लीधरस्यैष[2] सुतो हुतात्मा
संप्राप्य चैवाऽऽर्यसमाज-संगम् ।
सुदीक्षितश्चाऽऽर्य-विधौ सदैव
स्वदेश-स्वातन्त्र्यमियेष नित्यम् ॥

(१३३)

अश्फाक[3]-वर्येण विधाय मैत्रीम्
आदर्शमस्थापयदेष शश्वत् ।
स्वातन्त्र्य-हेतोर्यवनाऽऽर्य-मैत्री
युक्ता सुपुष्टा सतताऽभिनन्द्या ॥

(१३४)

विलिख्य लेखान् विविधांश्च ग्रन्थान्
अजीवनं क्रान्ति-कृतौ निमग्नः ।
काकोरि-काण्डे[4] दशभिस्तु छात्रैः
सहैव युक्तो निगृहीत एषः ॥

(१३५)

धैर्यस्य मूर्तिश्चरितेन शुद्धो
निर्भीक-योद्धा पतिताऽऽर्त-त्राता ।
गोरखपुरे शूलिमुपागतोऽसौ
शश्वत् प्रपेदे सुयशोऽक्षरं सः ॥

---

१. श्री रामप्रसाद बिस्मिलः (जन्म ज्येष्ठ शु० ११,१९५४ वि०, मृ० १९ दिस० १९२७ ई०) । २. पिता-मुरलीधर तिवारी । ३. अशफाक उल्ला खां । ४. काकोरी-कांडे ।

(१३६) (श्री अशफाक उल्ला)

स्वातन्त्र्यमूर्तिर्यवनः सुवीरः
अश्फाक[१]-वर्यः शफिकुल्[२]-सुतोऽसौ ।
काकोरि-काण्डे सह बिस्मिलेन
स्व-शौर्यमस्थापयदेष लोके ॥

(१३७)

स मातृवेदीं[३] समवाप्य संस्थां
स्व-शौर्य-धैर्य-प्रगतिं दिदेश ।
काकोरि-काण्डे समवाप्य शूलिं
यशोऽक्षरं स तनुते ह्यजस्रम् ॥

(१३८) (श्री राजेन्द्र लाहिड़ी)

राजेन्द्रनाथः[४] स क्षितीश-पुत्रो[५]
वीराग्रणीर्बङ्गभुवोऽभिमानम् ।
स दक्षिणेश्वर्-बम-काण्ड-मध्ये
बद्धो निरुद्धो बम-कार्य-विज्ञः ।

(१३९)

स क्रान्तिकृत्-संघ-सदस्य-भूतः
काकोरि-काण्डादिषु भागमेत्य ।
गोंडा-स्थले शूलिमवाप्य वीरो
लब्ध्वा यशो वीरगतिं प्रपेदे ॥

(१४०) (श्री यतीन्द्रनाथदासः)

स बंकिमस्यैष[६] सुतो यतीन्द्रः[७]
संप्राप्य जन्म कलिका[८]-नगर्याम् ।
लाहौर-षड्यन्त्र-कृतौ निरुद्धो
लाहौर-कारागृह-वासमाप ॥

---

१. श्री अशफाक उल्ला खां (जन्म अक्टू० १९००, मृ० १८ दिस० १९२७ ई०)। २. पिता-शफीकुल्ला खां। ३. क्रान्तिकृतां मातृवेदी-नाम संस्था। ४. श्री राजेन्द्र लाहिड़ी (जन्म १८९२ ई०, मृ० १७ दिस० १९२७)। ५. पिता-श्री क्षितीशमोहन लाहिड़ी। ६. पिता-श्री बंकिमचन्द्रदासः। ७. श्री यतीन्द्रनाथदासः (जन्म १९०४, मृ० १३ सित० १९२९ ई०)। ८. कलिकातापुरी।

(१४१)

श्री भक्तसिंह-वटुकेशदत्त-[1]
योगेन क्रान्तेर्दहनं प्रवर्त्य।
त्रि-षष्ट्यहः[2] सोऽनशनं विधाय
यशोऽक्षरं प्राप्य दिवं प्रपेदे॥

(१४२) (**श्री रोशनसिंहः**)

श्री रोशनः सिंह[3]-वरो वरिष्ठः
सुक्रान्तिकृत् श्री जगदीशसिंह-।
सुतो[4] गुणज्ञश्च सुमातृवेदी-
संस्था-सदस्यो निजदेश-भक्तः॥

(१४३)

श्री बिस्मिलादेः सततं सुमित्रं
काकोरि-काण्डे विनिरुद्ध एषः।
नैनी-स्थले शूलिमुपागतोऽसौ
यशःश्रिया राजत एव नित्यम्॥

(१४४) (**श्री सरदार भगत सिंहः**)

वीराग्रणीः क्रान्तिकृतां वरेण्यः
श्री भक्तसिंहो[5] नर-वीर-सिंहः।
प्रज्वाल्य क्रान्तेर्दहनं समन्तात्
शूलिं श्रितोऽसौ शलभावतारः॥

(१४५)

श्री कृष्णसिंहोऽस्य पिता[6] सुधीरो
विद्यावती मातृवरा[7] वदान्या।
पितृव्यवर्यौ च सुवर्णसिंह-
अजीतसिंहौ निज-देश-भक्तौ॥

---

१. श्री भगतसिंह-वटुकेश्वरदत्तौ। २. ६३ दिवसं यावद् अनशनं कृत्वा। ३. श्री रोशनसिंहः (ज० १८९४ ई०, मृ० २० दिस० १९२७)। ४. पिता-श्री जगदीशसिंहः। ५. श्री भगतसिंहः (ज० २७ सित० १९०७, मृत्युः २३ मार्च १९३१ ई०)। ६. पिता—श्री किशनसिंहः। ७. माता—श्रीमती विद्यावती।

(१४६)

कुलं समस्तं निज-देश-भक्तं
देशार्पित-श्री-सुख-वैभवं च ।
उपास्य कारां च प्रवासनं च
स्वदेश-भक्तौ सततं प्रवृत्तम् ॥

(१४७)

डी-ए-वि-[1] विद्यालयमेत्य शिक्षाम्
अवाप्य स राष्ट्रिय-कालिजं[2] च ।
मित्रत्वमागाद् निज-देश-भक्तैः
सुवीर-वर्यैर्निज-छात्र-मित्रैः ॥

(१४८)

विहाय वैवाहिक-वागुरां सः
स्वातन्त्र्य-युद्धे नितरां प्रवृत्तः ।
समाजवादाश्रय-संघमेकं[3]
संस्थाप्य तत्कार्य-धुरम् उवाह ॥

(१४९)

लाला-वरे[4] दण्ड-निपात-रोषात्
सॉन्डर्समेष[5] विजघान रोषात् ।
दिल्ल्यां बमं चाक्षिपदेष वीरः
चिक्षेप संसद्भवने स्वलेखान् ॥

(१५०)

संसत्प्रकोष्ठे निगृहीत एष
कारागृहे चानशनं प्रपेदे ।
लाहौर-षड्यन्त्रमुपास्य सोऽयं
शूलौ मृतेर्दण्डमवाप वीरः ॥

---

१. डी.ए.वी. स्कूल, लाहौर । २. नेशनल कालेज, लाहौर । ३. हिन्दुस्तान-समाजवादी प्रजातान्त्रिक संघम् । ४. लाला लाजपतराये । ५. उप-पुलिस-निरीक्षकः जे. पी. सान्डर्सः (J. P. Saunders) ।

(१५१)

त्रयोऽपि ते क्रान्तिकृतां वरिष्ठाः
श्री भक्तसिंहः सुखदेव-राज- ।
गुरू[1] श्रितास्ते सममेव सर्वे
शूलिं मुदा देश-स्वतन्त्रतायै ॥

(१५२)

प्रान्तोत्तरे[2] पञ्चनद-प्रदेशे
स एव क्रान्तेर्दहनं ददाह ।
'क्रान्तिर्जयेत्'[3] मन्त्रवरं प्रवर्त्य
समाजवादं च जुघोष लक्ष्यम् ॥

(१५३)

समाजवादं च स्वातन्त्रतां च
लब्धुं मुदा दत्तमनेन देहम् ।
श्री भक्तसिंहो निज-देश-भक्तो
न कस्य श्रद्धाञ्जलि-भाजनं सः ॥

(१५४) (**श्री सुखदेवः**)

स क्रान्तिकृत् श्री सुखदेव-वर्यः[4]
श्री रामलालस्य सुतः सुधीरः ।
श्री भक्तसिंहेन सहैव शूलिं
श्रितो यशः प्राप स देशभक्तः ॥

(१५५) (**श्री शिवराम-राजगुरुः**)

शूरः प्रवीरः शिवराम-वर्यः[5]
पुणे-स्थित-श्रीहरिराज-पुत्रः[6] ।
श्री भक्तसिंहेन सहैव शूलिं
संप्राप्य लेभेऽक्षयकीर्तिमेषः ॥

---

१. सरदार भगतसिंहः, सुखदेवः, राजगुरुश्च । २. उत्तरप्रदेशे । ३. 'इनकलाब जिन्दाबाद' इति उद्घोषः । ४. श्रीसुखदेवः (मृ० २३ मार्च १९३१ ई०) । ५. श्री शिवराम-राजगुरुः (राजगुरुः) (मृ० २३ मार्च १९३१ ई०) । ६. पिता—श्री हरिराजगुरुः ।

(१५६) (**श्री वटुकेश्वरदत्तः**)

श्री भक्तसिंहस्य सुहृत् प्रवीरः
सुक्रान्तिकृत् श्री वटुकेशदत्तः ।
संसत्प्रकोष्ठे बम-पात-हेतोः
ख्यातिं गतो वीरगतिं प्रपेदे ॥

(१५७) (**श्री चन्द्रशेखर आजादः**)

श्री भक्तसिंहस्य सुहृद्वरोऽसौ
आजाद-चन्द्रान्वित-शेखरोऽयम्[1] ।
आजीवनं देश-हिते नियुक्तः
स्वदेश-सेवा-तप एव तेपे ॥

(१५८)

स भावरा-नामक-ग्राम-मध्ये
मध्य-प्रदेशे जनिमाप वीरः ।
पिताऽस्य 'सीता'-पति-'राम' एव[2]
वृत्त्या प्रवृत्त्या ह्यधनस्तु विप्रः ॥

(१५९)

स संस्कृत-ज्ञानमवाप्तुकामः
काश्यामुषित्वाऽध्ययने प्रवृत्तः ।
सत्याग्रहे गांधिवरस्य भागं
संगृह्य कारागृह-वासमाप ॥

(१६०)

'आजाद' इत्येवमुवाच नाम
'स्वाधीन' इत्येव पितुश्च नाम ।
'कारागृहं' वास-गृहस्य नाम
न्यायालयेऽवोचदसौ प्रवीरः ॥

---

१. श्री चन्द्रशेखर आजादः (जन्म २३ जुलाई १९०६, मृ० २७ फर० १९३१ ई०) । २. पिता—श्री सीताराम तिवारी ।

(१६१)

मुक्तो ह्यसौ क्रान्तिदलं निगृह्य
समाजवादाऽऽश्रित-पक्षमाप ।
काकोरि-काण्डे विविधे च काण्डे
श्री बिस्मिलस्यैष[1] चकार योगम् ॥

(१६२)

स्व-त्याग-निष्ठा-पुरुषार्थ-वृत्त्या
आयोजना-संघटना-गुणेन ।
समाजवादाश्रित-संघ-सैन्य-
सेनापतित्वे सततं नियुक्तः ॥

(१६३)

यत्रापि कुत्रापि भवेत् प्रहार-
कार्यं तदाऽग्रेसरतां प्रपन्नः ।
सॉन्डर्स-नाशे बम-क्षेपणे च
सहायतां स निदधे ह्यजस्रम् ॥

(१६४)

स निर्धने प्राप्य कुले स्व-जन्म
सदाऽश्रयद् निर्धनता-प्रकोपम् ।
जन-प्रियो निर्धन-बान्धवोऽसौ
सदा जनानां हितमेव चक्रे ॥

(१६५)

आजाद-पार्के[2] सहसा निरुद्धो
विश्वासघातेन प्रयाग-मध्ये ।
युद्धे पुनर्योध-गणैः प्रसिद्धे
गोल्याऽऽहतोऽसौ निधनं प्रपेदे ॥

---

१. श्री रामप्रसाद बिस्मिलस्य । २. प्रयागस्थे आजादपार्के ।

(१६६)

'आजाद' इत्येवमवाप्य नाम
स्वाधीन-वृत्तिं चकमे सदैव ।
समर्प्य देशाय स्वकीय-सर्वं
स्वदेशभक्तोऽक्षर-कीर्तिमाप ॥

(१६७) (**श्री सुभाषचन्द्रो वसुः**)

श्री जानकीनाथ-सुतो[१] वरेण्यः
प्रभावती-पुत्र[२]-तपस्वि-रूपः ।
अवाप जन्म कटकाख्य[३]-भूमौ
सुभाष-बोसो[४] वर-वीर-धुर्यः ॥

(१६८)

कुशाग्रबुद्धिर्नितरां तरस्वी
तपस्वि-रूपो निज-मान-मूर्तिः ।
दुर्भाषमांग्लं गुरुमेकमेष
दत्त्वा चपेटां समवाप नाम ॥

(१६९)

गत्वाऽऽङ्ग्लदेशं निज-ज्ञान-भूत्या
उत्तीर्य चाऽई-सि-यसः[५] परीक्षाम् ।
विदेशि-सेवा-व्रत-रोष-भावात्
तत्याज वृत्तिं निज-देश-भक्तः ॥

(१७०)

अवाप्य सोऽयं चितरंजनस्य
दासस्य योगं निज-देश-भक्तौ ।
समर्प्य सर्वं नितरां प्रवृत्तः
क्रान्त्या च शान्त्या च स्वदेश-मुक्त्यै ॥

---

१. पिता-श्री जानकीनाथबोसः । २. माता-श्रीमती प्रभावतीबोसः ।
३. कटक (उड़ीसा) । ४. श्री सुभाषचन्द्र वसुः (जन्म २३ जन० १८९७, मृत्युतिथिः अपुष्टः १८ अग० १९४५ ई०) । ५. आई० सी० एस० परीक्षाम् ।

(१७१)

विरोध्य स आंग्ल-युवाधिराज-
महोत्सवं[1] प्राप निरोधमेव ।
अनेकवारमनुभूय कारां
सोऽदीप्यत स्वर्णरुचिस्तु वह्नौ ॥

(१७२)

कांग्रेस-अध्यक्ष-पदं द्विवारम्
अशोभयत् स युव-नेतृ-भूतः ।
स चाग्रगामी-दल[2]-स्थापनेन
यूनां सदा नेतृ-पदं दधार ॥

(१७३)

पठान-वेषेण विदेशमाप्त्वा
क्रान्त्यै च मुक्त्यै सततं प्रयेते[3] ।
आजाद-हिन्दाख्य[4]-चमूं विधाय
स्वदेश-मुक्त्यै अयतिष्ट वीरः ॥

(१७४)

शर्मण्य-जापान-सुयोगमाप्त्वा
इम्फाल-क्षेत्रं समवाप सेना ।
शर्मण्य-देशस्य पराजयेन
चमूर्निवृत्ता निहता गृहीता ॥

(१७५)

जापान-देशं प्रति प्रस्थितोऽसौ
विमान-दुर्वृत्तमवाप वीरः ।
विवाद-ग्रस्तं निधनं विमाने
तथापि सोऽदर्शनमाप तत्र ॥

---

१. प्रिन्स ऑव् वेल्स-समारोहम् । २. फार्वर्ड ब्लॉक-संस्थाम् । ३. प्रयत्नं चकार । ४. आजाद-हिन्द-फौज इति ।

(१७६)

स्वाधीनचेता नितरां जयिष्णुः
देशार्पित-श्रीर्निज-देश-वन्द्यः ।
आंग्लाधिपानां भय-हेतु-भूतः
सुभाषचन्द्रोऽक्षयकीर्तिमाप ॥

(१७७) (**श्री ऊधमसिंहः**)

श्री ऊधमः सिंह-वरो[१] विजेता
तेहाल्सिंहस्य सुतः[२] सुधीरः ।
नारायणी-पुत्र[३]-सुवीर-वर्यः
पित्रोर्वियोगात् सततं प्रतप्तः ॥

(१७८)

अमृत्सरे स जलियानवाला-
बागे नृशंसं प्रविलोक्य हत्याम् ।
ओडायरस्यैव[४] वधं विधातुं
स शैशवादेव विनिश्चिकाय[५] ॥

(१७९)

स लन्दनं प्राप्य पठन् सुशिल्पं[६]
काक्स्टन्-प्रकोष्ठे[७] निजघान दुष्टम् ।
ओडायरं पाप-समूह-मूर्ति
निहत्य स स्वार्पणमेव चक्रे ॥

(१८०)

स्वदेश-रोषं जन-ताप-दोषं
साम्राज्य-दोषं परितः प्रदर्श्य ।
शूलिं श्रितः कीर्तिमवाप सद्यो
लेभे गतिं वीर-विभूति-युक्ताम् ॥

---

१. श्री ऊधमसिंहः (जन्म २६ दिस० १८९८, मृ० १२ जून १९४० ई०) । २. पिता—श्री तेहाल्सिंहः (चूहड़रामो वा) । ३. श्रीमती हरनाम कौर (नारायणी इति नाम्नी वा) । ४. सर माइकेल ओडायरः, पंचनद-राज्यपालः (Sir Michael O'dwyer) ५. निश्चयम् अकरोत् । ६. इन्जीनियरिंग-विद्याम् । ७. Caxton Hall, London (१३–३–१९४० तिथौ) ।

५३. भारतीय-क्रान्ति-वृत्तम्, (ग) शान्ति-युद्धम्
(१८८५ ई०-१९४७ ई०)

(उपजातिवृत्तम्)

(१) (**श्री दादाभाई नौरोजी**)

नौरोजि-वर्यो[१] निज-देश-भक्तः
स पारसीको विधिशास्त्रवेत्ता।
देशे विदेशे परिभ्रम्य नित्यं
लोके जनान्दोलनमाचकांक्ष ॥

(२)

स ह्यूम-बैनर्जि-[२] सहायमाप्त्वा
अस्थापयद् भारत-कांगरेसम्[३]।
सोऽघोषयद् भारत-दीनतायै
आंग्लाः समेऽप्युत्तरदायिनः स्युः ॥

(३)

यूरोप-जातीय-जना न श्रेष्ठाः
यस्मिंस्तु कस्मिन्नपि कार्यजाते।
स दूतरूपेण जगाम आंग्लं
देशं पुनर्भारत-गौरवाय ॥

(४)

यद् भारते व्यापकमस्ति राज्यम्
आंग्लं तदन्याय-नयेन पुष्टम्।
'स्वाधीनतैवास्ति समस्त-दोष-
विनाशहेतुः' इति स प्रपेदे ॥

(५) (**श्री फिरोजशाह मेहता**)

फिरोजशाहो[४] विधिशास्त्र-विज्ञो
लोकप्रियो राजरतश्च विद्वान्।
कांग्रेस-कार्ये रुचिमादधानो
नीतेः कृतेर्निर्मिति-साधकोऽभूत् ॥

---

१. श्री दादा भाई नौरोजी (ज० ४ सित० १८२५, मृ० १९१७ ई०)।
२. श्री ए. ओ. ह्यूम, उमेशचन्द्र बनर्जी च। ३. भारतीय-राष्ट्रीय-कांग्रेसः।

(६)

शान्तिप्रियो राजरतोऽपि धीरः
सोऽन्याय-कार्यस्य विरोधकोऽभूत् ।
आंग्लस्य दुर्नीति-विरोध-कर्ता
हितं जनानामनिशं चकार ॥

(७) (श्री सुरेन्द्रनाथ बनर्जी)

सुरेन्द्रनाथो[१] गुणिनां वरिष्ठो
वाग्मि-प्रवीरो रचना-प्रवीणः ।
सत्कल्पनायां नितरां सुदक्षो
वीरत्व-हुंकारयुतो ह्यधृष्यः ॥

(८)

स भारतस्यैक्यमवाप्तुकामः
सर्वान् जनान् धर्म-प्रदेश-भिन्नान् ।
सोऽबोधयद् नैव विभेद-भिन्नाः
सुभारतीया वयमेकरूपाः ॥

(९)

देशस्य एकत्वमपास्य नास्ति
संभावना भारत-राष्ट्र-भूतेः ।
स जाति-भेदेन च वर्णभेदात्
तिरस्कृतो नाऽऽप वरिष्ठ-डिग्रीम्[२] ॥

(१०)

क्षुब्धः प्रक्रुद्धो निज-राष्ट्र-सेवा-
व्रते निमग्नो नगरे प्रदेशे ।
प्रबोधयन् लोक-मतं त्वभीक्ष्णम्
आन्दोलनं ज्वालयितुं ययौ सः ॥

---

१. श्री सुरेन्द्रनाथ बनर्जी (जन्म नव० १८४८ ई०, मृ० १९२५ ई०) ।
२. बैरिस्टर-उपाधिम् ।

(११)

स बङ्गभङ्गस्य कुनीति-मूले
आन्दोलने युद्धपरो बभूव ।
आश्रित्य शीतं दलमेव[1] नित्यं
वैधानिकं युद्धमियेष कर्तुम् ।।

(१२) (श्री महादेव गोविन्द रानाडे)

गोविन्द-रानाड-वरः[2] सुधीरो
न्याय-प्रियो न्याय-विभूतिरेव ।
स न्यायमूर्तिर्निजदेशभक्तः
सेवा-नियुक्तोऽपि स्व-देश-रक्तः ।।

(१३)

शृङ्ग-प्रभः सौम्य-विशाल-मूर्तिः
कीर्त्या श्रिया चैव सदैव जुष्टः ।
दीनोद्धृतौ संततमेव लग्नः
समाज-सेवा-व्रतमाचकांक्ष ।।

(१४)

स ह्यर्थशास्त्री इतिहास-विज्ञो
ग्रन्थाननेकान् प्रणिनाय नव्यान् ।
समाजसेवा-नव-राष्ट्र-कार्ये
स्मरिष्यते तस्य शुभं तु नाम ।।

(१५) (श्री गोपालकृष्ण गोखले)

गोपालकृष्णो[3] बुध-गोखलेऽसौ
अवाप्य दीने सुकुले स्व-जन्म ।
संघर्षसक्तो निज-धैर्य-बुद्धया
शिक्षां विशिष्टामलभिष्ट शीघ्रम् ।।

---

१. नरम-दलम् । २. श्री महादेव गोविन्द रानाडे (ज० १८ जन० १८४२, मृ० १६ जन० १९०१ ई०) । ३. श्री गोपालकृष्ण गोखले (ज० ९ मई १८६६, मृ० १९ फर० १९१५ ई०) ।

(१६)

देशे त्वपूर्वा जन-जागृतिर्या
व्याप्ता नवोत्थान-परंपरा च ।
आश्रित्य तां 'भारत-सेवकानाम्'[1]
अस्थापयत् स समितिं प्रपुष्टाम् ॥

(१७)

तथैव 'शिक्षा-समितिं'[2] तु दक्षिणे
संस्थाप्य, फर्गूसन-कलिजस्य[3] ।
सर्वां व्यवस्थां सुनिरीक्ष्य, चक्रे
'बालं' गुरुं तं 'तिलकं'[4] सुविज्ञम् ॥

(१८)

स मञ्जु-वाक्योऽपि कटुः सुतीक्ष्णः
अन्याय-नाशे सततं प्रवृत्तः ।
सदैव दीनोद्धरणे नियुक्तो
दीनाऽऽर्ति-नाशाय न्यबोधयच्च ॥

(१९)

महात्म-गांधेर्गुरु-वर्य-भूतः
त्यागस्य दानस्य गुणस्य मूर्तिः ।
राष्ट्रेषु स्याद् भारत-गौरवर्द्धिः
ऐच्छत् स्वदेशस्य सुखस्य वृद्धिम् ॥

(२०) (**श्री बालगंगाधरः तिलकः**)

मान्यो ह्यसौ भारत-भूमि-भाले
देदीप्यमानस्तिलकः[5] सुरम्यः ।
'गंगाधरो' भूधर एव सत्यं
'बालो' ऽप्यबालस्तरुणस्तरस्वी ॥

---

१. भारत-सेवक-समितिः । २. डकेन एजुकेशन सोसाइटी-इति । ३. फर्ग्यूसन कालेज, पूना । ४. तिलकं स्व-गुरुं चक्रे । ५. श्री बाल-गंगाधर तिलकः (जन्म २३ जुलाई १८५६, मृ० १ अगस्त १९२० ई० ।

(२१)

स राष्ट्र-बन्धुर्जनताऽन्तरात्मा
न्याय-प्रियो नीतिविदां वरिष्ठः ।
नेतोष्ण-वर्गस्य[1] च राष्ट्र-धर्मा[2]
'स्वाधीनता'-मन्त्र-प्रदो[3]ऽभिमानी ॥

(२२)

किरीट-हीनोऽपि स भारतेशः
शिवाजि-वीर-स्मृति-नायकोऽसौ ।
स्वीयेन लेखेन च भाषणेन
प्रसारयत् क्रान्ति-दवाग्निमेतम् ॥

(२३)

स उग्रनीतिर्वचने क्रियायाम्
आंग्लं तु राज्यं तरसा दिधक्षुः[4] ।
कांग्रेस-नीतौ परिवर्तनेच्छुः
अस्थापयद् उष्णदलं[5] स्वदेशे ॥

(२४)

स्वदेश-सेवा-व्रतमास्थितोऽसौ
सुकण्टकाकीर्ण-पथं तु वव्रे ।
प्राचालयत् पत्रद्वयं[6] 'मराठां'
स 'केसरीं' च निज-भाव-व्यक्त्यै ॥

(२५)

शस्त्रं च शास्त्रं द्वयमेव तन्त्रम्
आदाय हस्ते तु युयुत्सुरेषः ।
शास्त्रेण यन्नैव हि शक्यमाप्तुं
शास्त्रेण प्राप्यं तु स्वराज्यमेतत् ॥

---

१. गरम-दलस्य । २. राष्ट्र-धर्मोपासकः । ३. 'स्वातन्त्र्यमस्माकं जन्म-सिद्धोऽधिकारः' इति मन्त्रः । ४. दग्धुमिच्छुः । ५. गरम-दलम् । ६. समाचार-पत्र-द्वयम्—मराठा केसरी चेति ।

(२६)

स लेख-भाषैर्भरतावनौ तु
क्रान्तेः प्रसारं नितरामियेष ।
न भिक्षया प्राप्यमिदं स्वराज्यं
लोकस्य शक्त्या सुतरां तु लभ्यम् ॥

(२७)

'स्वराज्यमस्मत्सहजाऽधिकारो'
लभ्यं सुरक्ष्यं निज-देश-भक्तैः ।
क्रान्त्यैव लभ्यं निज-देश-राज्यम्
आंग्लं च राज्यं तरसा समाप्यम् ॥

(२८)

बन्दीकृतोऽसौ अवदत् सुधीरः
अहं निरागा[1] नहि बन्धयोग्यः ।
अन्यैव शक्तिर्जगतो नियन्त्री
बन्धो ममास्त्वेष हि देश-मुक्त्यै ॥

(२९)

गांधेर्गुरुर्देश-समाज-मुक्तौ
देशस्य नेतृत्वमधात् सुवीरः ।
कारागृहे स व्यलिखत् सुग्रन्थान्
गीता-रहस्यं च श्रुतेस्तु धाम[2] ॥

(३०)

स लोक-मान्यो तितरां वदान्यो
देशार्पित-श्रीर्जन-नायकोऽसौ ।
प्राप्यापि दुःखौघमजस्रमेव
दिवं ययौ भारत-बन्धुरेषः ॥

---

१. निरपराधः । २. गीतारहस्यम्, Arctic home of the Vedas ।

(३१)

स्वदेश-भक्तस्य त्रिमूर्तिरेषा
बालं च लालं सुनिगृह्य पालम्[1] ।
क्रान्तेस्त्रयी भारत-भूमि-भागे
प्रासारयत् क्रान्ति-दवाग्निमेतम् ॥

(३२) (**श्री लाला लाजपतरायः**)

शूराग्रणी'र्लाजपतस्तु रायो'[2]
'लालो' भुवो देश-सुधर्म-निष्ठः ।
यतेर्दयानन्द-वरस्य शिक्षां
संप्राप्य देश-व्रतमादधार ॥

(३३)

आ-जन्मनो देश-समाज-कार्ये
मुदा प्रवृत्तो जन-जीवनोऽसौ ।
सुधार-कार्ये पतितोद्धृतौ च
शिक्षा-प्रसारे रुचिमाबबन्ध ॥

(३४)

अस्थापयद् आर्यसमाजमेष
ग्रामे पुरे पञ्चनद-प्रदेशे ।
अस्पृश्य-दीनोद्धरणे निमग्नः
क्रान्तेः प्रचारे सततं नियुक्तः ॥

(३५)

वक्तृत्व-शक्तौ प्रखरः सुवाग्मी
बभ्राम देशं च विदेशमेव ।
सिंह-क्रमः पञ्चनद-प्रदेशे
आंग्लाधिपानां भयमेव तेने ॥

---

१. श्री बालगंगाधर-तिलकः, लाला लाजपतरायः, विपिनचन्द्रपालश्च ।

२. श्री लाला लाजपतरायः (जन्म २८ जन० १८६५, मृ० १७ नव० १९२८ ई०) ।

(३६)

त्रस्ताश्च रुष्टाश्च हि आंग्ल-देश्याः
विदेश-वासं वरमस्य जज्ञुः ।
कांग्रेस-अध्यक्ष-पदं[1] प्रशोभ्य ।।
युद्ध-प्रियो युद्ध-रतिर्बभूव ।।

(३७)

सोऽस्थापयद् भारत-सेवकानां
समाजमेकं[2] निज-देश-मुक्त्यै ।
आयोग[3]- विद्रोह-निमित्तमेष
वृद्धोऽपि दण्डैः प्रहृतः समन्तात् ।।

(३८)

सोऽघोषयद् दण्ड-निपात एष
आंग्लाधिपानां शव-कीलकं स्यात् ।
मुदा प्रवृत्तो निज-देश-भक्तौ
दिवं ययौ राष्ट्र-समाज-नेता ।।

(३९) (**श्री विपिनचन्द्र पालः**)

स पाल-वर्यो विपिनस्तु चन्द्रो
बंग-प्रदेशाऽऽप्त-सुकीर्ति-पुष्टः ।
वाग्मित्व-हेतोः प्रथितः स्वदेशे
लेखैरकर्षद् युव-शक्तिमेताम् ।।

(४०)

बंग-प्रभङ्गे च स्वदेशि-युद्धे
सोऽनारतं[5] युद्ध-र्तिं ततान ।
यातो विदेशं च स शिष्ट-वर्गे
ययौ दिवं देश-समाज-निष्ठः ।

---

१. कलिकातानगर्यां १९२० ई० कांग्रेसाध्यक्षः । २. भारत-सेवक-समाजम् (Servants of India Society) । ३. साइमन आयोगस्य (Simon Commission) विरोधस्वरूपम् । ४. श्री विपिन-चन्द्रपालः (ज० १८५८, मृ० १० मई, १९३२ ई०) । ५. निरन्तरम् ।

(४१) (**श्री मदनमोहन मालवीयः**)

श्री मालवीयो मदन-प्रमोहो[1]
धर्मं श्रितो धर्म-परायणोऽसौ ।
कष्टेन बाल्ये समवाप्य शिक्षां
मुदा नियुक्तो निज-देश-कार्ये ॥

(४२)

संस्थाप्य काश्यां सुविरूढ-मूलं
ज्ञानगृहं[2] राष्ट्र-समाज-वृद्ध्यै ।
लेभेऽक्षयां कीर्तिमसौ विपश्चिद्
महामना मानव-सौख्य-दायी ॥

(४३)

स निर्धनानां हित-साधनार्थं
प्रादात् सुवृत्तीर्गुण-ज्ञान-वृद्ध्यै ।
वक्तृत्व-शक्त्याऽऽहृत-लोक-प्रीतिः
स राजनीतौ गरिमाणमाप ॥

(४४)

कांग्रेस-अध्यक्ष-पदं द्विवारं[3]
संशोभ्य कारां स ययौ सुभक्तः ।
हिन्दुत्व-भक्तो निज-देश-रक्तो
हिन्दी-सुभक्तश्च परार्थ-युक्तः ॥

(४५) (**श्री मोतीलाल नेहरुः**)

स मोतिलालो[4] गरिमाऽनवद्यो
मुक्तामयो लाल-मयो गुणैश्च ।
संशोभ्य वंशं निज-नेहरूकं
स्वातन्त्र्य-युद्धे रुचिमादधार ॥

---

१. श्री महामना मदनमोहन मालवीयः (जन्म २५ दिस० १८६१, मृ० १२ नव० १९४६ ई०) । २. काशी हिन्दू-विश्वविद्यालयः । ३. सन् १९०९ ई० लाहौरे, १९१८ ई० दिल्ल्याम् । ४. श्री मोतीलाल नेहरुः (जन्म ६ मई १८६१, मृ० ६ फर० १९३१ ई०) ।

(४६)

संप्राप्य गांधेस्तु निदेशमेष
विहाय सर्वां निज-वैभवाऽऽभाम् ।
देशानुरागेण सुखानुरागं
जिगाय त्यागेन धनानुरागम् ॥

(४७)

स प्राड्विवाको विधिशास्त्र-वेत्ता
प्रयाग-भूतिर्विभवस्य कोषः ।
संप्राप्य गांधेर्गुणिनस्तु संगं
स्वदेश-सेवा-व्रतमाश्रयत् सः ॥

(४८)

निर्भीक-योधः कुशलः सुवाग्मी
दृढ-प्रतिज्ञः स्थिरधीर्विपत्तौ ।
देशोद्धृतौ दत्त-समस्त-वित्तः
आनन्द-गेहस्य[1] च गेह-लक्ष्मीः ॥

(४९)

संशोभ्य वारद्वयमेष विज्ञः
कांग्रेस-अध्यक्ष-पदं प्रवीणः ।
संसह्य कारा-गृह-वास-दुःखं
स्वातन्त्र्य-यज्ञाऽऽहुतिमाश्रयत् सः ॥

(५०) (**श्री चितरंजनदासः**)

दासः स शूरः चितरंजनाख्यः[2]
कीर्त्याः श्रियाः साधुगुणस्य मूर्तिः ।
स्वातन्त्र्य-भावाऽऽहृत-धीर-बुद्धिः
आंग्लालये[3]ऽप्यात्त-निजाभिमानः ॥

---

१. आनन्दभवन-नामकगृहस्य । २. श्री देशबन्धुः चितरंजनदासः (ज० ५ नव० १८७०, मृ० १६ जून १९२५ ई०) । २. इंग्लैंड-देशे ।

(५१)

स प्राड्विवाकस्य विहाय वृत्तिं
गांधेर्निदेशाद् निज-देश-रक्तः ।
क्रियात्मकं भागमधत्त नित्यं
स्वातन्त्र्य-युद्धे समराग्रणीः सः ॥

(५२)

त्यागेन शौर्येण च देशबन्धुः
स्वराज्य-पार्टी-प्रथनाऽनुरक्तः ।
शवाऽनुयातैस्त्रय-लक्ष-लोकैः[१]
चितां श्रितो वीर-गतिं प्रपेदे ॥

(५३) (**श्री महात्मा गांधिः**)

स्वातन्त्र्य-हेतुं सुख-शान्ति-सेतुं
सत्यस्य केतुं रिपु-धूमकेतुम् ।
देशोन्नतौ त्यक्त-समस्त-वित्तं
नमामि गांधिं गुण-गौरवाब्धिम् ॥

(५४)

महात्म-गांधि[२]र्जन-प्राण-रूपः
सत्याग्रहे दत्तरुचिर्वदान्यः ।
प्राप्याऽफ्रिकां[३] भारत-भूमिजानां
संहृत्य क्षोभं निज-देशमायात् ॥

(५५)

सत्याग्रहान्दोलनमेष वीरः
संचाल्य देशस्य स्वतन्त्रतायै ।
आंग्लाधिराज्यं विनिनीषुरेषः[४]
देशे विदेशे भ्रमणं चकार ॥

---

१. लक्ष-त्रय-लोकैः । २. राष्ट्रपिता श्री मोहनदास करमचंद गांधी (ज० २ अक्टू० १८६९ ई०, मृ० ३० जन० १९४८ ई०) । ३. दक्षिण-अफ्रीका-देशम् । ४. विनाशयितुकामः।

(५६)

सत्याग्रहं शंखमसौ प्रवीरो
दध्मौ समे भारत-भूमि-भागे ।
अन्याय-मूलं कुनयं प्रहर्तुं
सदा जनाऽऽन्दोलन-शस्त्रमैच्छत् ॥

(५७)

स पीडितानां परमः सुबन्धुः
दरिद्र-दीनोद्धरणे नियुक्तः ।
समाज-सेवा-व्रतमादधानो
दुःखाग्नि-दाहं सुखमेव मेने ॥

(५८)

अस्पृश्यता-दोष-निवारणार्थं
तेपे तपः स बहुधा हितैषी ।
स्त्रीणां समुद्धार-निमित्तमेष
शिक्षा-प्रसारं वनितासु चक्रे ॥

(५९)

स धार्मिकं द्वेषमपास्तुकामो
व्रतोपवासान् विविधान् व्यधत्त ।
स्वदेश-वस्तु-व्यवहार-हेतोः
देश्यान् समस्तान् समबोधयत् सः ॥

(६०)

अहिंसनं सत्यमुपास्य शस्त्रं
न्यपातयत् त्वाऽऽङ्ग्ल-चमूं समस्ताम् ।
देशस्य स्वातन्त्र्य-व्रते नियुक्तः
कारागृहं स्वं गृहमेव मेने ॥

(६१)

सत्याग्रहेणाऽऽप्त-स्वदेश-राज्यः
स राष्ट्र-पातेति पिता[1] वरेण्यः ।
समर्प्य देशाय स्वकीय-जीवनं
यशःश्रिया स्थास्नु[2]रसौ महात्मा ॥

(६२) (श्री जवाहरलाल-नेहरुः)

जवाहरो भारत-भूमि-लालः[3]
स नेहरू-नाम-श्रियैव ख्यातः ।
स मोतिलालस्य सुतो वदान्यः
सुधीर-चेताः करुणाऽऽलयश्च ॥

(६३)

स राष्ट्रनेता, जन-मानसस्य
सम्राडिति ख्यातिमुपागतश्च ।
धीरः प्रवीरो विदुषां वरिष्ठो
वाग्मी गुण-श्री-गरिमाऽऽलयश्च ॥

(६४)

महात्मनो गांधि-वरस्य शिष्यः
शौर्यस्य मूर्तिर्गरिमाऽनवद्यः ।
प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपाद्
योग्यात् पितुर्योग्य-सुतोऽजनिष्ट ॥

(६५)

स्वातन्त्र्य-युद्ध-प्रहरीव सोऽयं
कांग्रेस-नेतृत्वमधात् सुधीरः ।
लाहौर-कांग्रेस-सुनायकत्वे
पूर्णं स्वराज्यं चकमे स्व-लक्ष्यम् ॥

---

१. राष्ट्रपिता । २. चिरस्थायी । ३. श्री जवाहर लाल नेहरुः (ज० १४ नव० १८८९ ई०, मृ० २७ मई १९६४ ई०) ।

(६६)

अनेकवारं समुपास्य कारां
स आंग्ल-निष्कासन-तत्परोऽभूत् ।
'त्यजन्तु आंग्ला भरतस्य भूमिं'
सोऽघोषयद् गांधिवरेण सार्धम् ।

(६७)

स्वातन्त्र्य-युद्धे विजयं प्रलभ्य
प्रधान-मन्त्रित्वमशोभयत् सः ।
आजीवनं मन्त्रिपदे नियुक्तः
स्वदेश-सेवा-व्रतमाचकांक्ष ॥

(६८)

स भारतेऽस्थापयदात्मतन्त्रं
स पञ्चशीलं च समाजवादम् ।
धर्मैक्यमाचार-विचार-शुद्धिं
विश्वस्य बन्धुत्व-समत्व-शान्तिम् ॥

(६९) (**श्री सरदार-पटेलः**)

'पटेल'-वर्यो[1] गुण-गौरव-श्रीः
स 'वल्लभो' भारत-मातुरेव ।
शौर्येण धृत्या 'सरदार' एष
'भाई' स दीनाऽऽर्त-हितैषणाच्च ॥

(७०)

सिंहाकृतिः सिंह-पराक्रमः स
'लौहो नरः[2]' ख्यातिमुपागतश्च ।
व्रती तरस्वी दृढ-निश्चयोऽसौ
स्वराष्ट्र-निर्माण-कृतौ नियुक्तः ॥

---

१. श्री सरदार वल्लभ भाई पटेलः (जन्म ३१ अक्टू० १८७५, मृ० १६ जन० १९५१ ई०) । २. लौह-पुरुषः इति ।

(७१)

न जात्वशक्यमिति वक्तुकामः
साध्यं समं[1] घोर-परिश्रमेण ।
अनेकवारं समुपास्य काराम्
आंग्लाधिपानां भयमेव तेने ॥

(७२)

स्वराष्ट्र-मन्त्रित्व-पदं सुशोभ्य
अमेलयद् देशज-राज्य-वर्गम् ।
स्व-धर्म-शिक्षा-गुण-संस्कृतीनां
संरक्षकः शत्रु-निबर्हणश्च[2] ॥

(७३)

देशैक्य-कृत्ये जनता-समृद्धौ
स्वातन्त्र्य-सिद्धौ धन-धान्य-वृद्धौ ।
संस्थाप्य नामाऽक्षरमेव लोके
दिवं ययौ भारत-भू-सुपुत्रः ॥

(७४) (**श्री डॉ० राजेन्द्रप्रसादः**)

राजेन्द्र-वर्यो[3] विदुषां वरिष्ठो
'विहार-गांधिः' प्रथितः स्वदेशे ।
मेधावि-छात्रेषु धुरीण एष
लोकोद्धृतौ दत्तमना बभूव ॥

(७५)

गांधेः सुशिष्यत्वमवाप्य सोऽयं
विहाय वाक्कील-सृतिं सुधीरः ।
चम्पारने[4] ख्यातिमवाप्य युद्धे
स गांधि-वाद-व्रतमाश्रयच्च ॥

---

१. सर्वम् । २. शत्रु-नाशकः । ३. श्री डा० राजेन्द्र प्रसादः (ज० ३ दिसम्बर १८८४, मृ० २८ फर० १९६३ ई०) । ४. चम्पारन (विहार)-सत्याग्रहे ।

(७६)

सारल्य-मूर्तिर्वचने क्रियायां
सत्यप्रियः सत्यव्रतो व्रती सः ।
स्वदेश-भाषा-निज-संस्कृतौ च
नित्याऽनुरक्तो जनताऽनुरक्तः ॥

(७७)

संशोभ्य राष्ट्राधिपतेः[१] पदं स
कीर्त्या श्रिया गौरव-गीतिमाप्तः ।
'राजेन्द्र बाबू' इति प्रेमपात्रं
दिवं श्रितो देश-समाज-निष्ठः ॥

(७८) (**श्री मौलाना आजादः**)

आजाद-वर्यो[२] निज-देश-भक्तो
मक्का-स्थले जन्म-ग्रहंचकार ।
स भारतं प्राप्य गृहे स्वकीये
शिक्षां च दीक्षां विधिवत् प्रपेदे ॥

(७९)

अनेक-भाषा-प्रवणः सहिष्णुः
स भारतीयो यवनोऽपि जात्या ।
देश-प्रियो देश-हिते निमग्नो
धर्मान्ध-धीनां प्रबलो विरोद्धा ॥

(८०)

हिन्दुर्भवेद् वा यवनोऽपि वा स्यात्
सर्वेऽपि देशस्य हिताय जाताः ।
स्व-राष्ट्र-रक्षा-व्रत-पालनेन
देशोन्नतिः संभवतीह नित्यम् ॥

---

१. राष्ट्रपति-पदम् । २. श्री मौलाना अबुल कलाम आजादः (ज० दिस० १८८८ ई०, मृ० २२ फर० १९५८ ई०) ।

(८१)

बन्धुत्व-शिक्षां प्रतिपाद्य सर्वान्
देशोन्नतौ आह्वयदेष देश्यान् ।
समाधिकारोऽस्ति स्वदेश-भूमौ
समं च कर्तव्यमतो नियुक्तम् ॥

(८२)

न धर्मभेदेन हि प्रेम-भेदः
स्वदेश-धर्मः परमो हि धर्मः ।
तदर्थमास्थाय व्रतं समेऽपि
स्वदेश-रक्षा-व्रतमाश्रयध्वम् ॥

(८३)

धर्माश्रया या सकलाऽपि भेद-
नीतिः श्रिताऽऽङ्ग्लैः परिशोषणाय ।
सा शोषणार्था भय-दुःख-दात्री
हेया विनाश्या निज-देश-हेतोः ॥

(८४)

इत्थं व्रतं देश-हिताय रक्षन्
ग्रन्थाननेकान् व्यलिखत् सुविज्ञः ।
धीरः सुवीरः कृतधीर्नयज्ञो
दिवं श्रितो देश-समाज-भक्तः ॥

(८५) (**श्री गोविन्दवल्लभ पन्तः**)

श्री पन्त-वर्यो[१] विधिशास्त्र-विज्ञो
'गोविन्द'-नामा जन-'वल्लभो' ऽसौ ।
कूर्माचलं[२] जन्म-सुकार्यजातैः
अशोभयत् पर्वत-राजि-राजम् ॥

---

१. श्री गोविन्द वल्लभ पन्तः (ज० १० सित० १८८७, मृ० ७ मार्च १९६१ ई०) । २. कुमायूं-क्षेत्रम् ।

(८६)

कांग्रेस-संस्थां समुपास्य नित्यं
तदर्थमास्थाय च कार्य-जातम् ।
प्रान्तोत्तरे[१] मन्त्रिपदे नियुक्तः
स्वदेश-सेवा-व्रतमादधार ॥

(८७)

गांधेर्गुरोश्चायमवाप्य दीक्षां
जनोद्धृतौ देश-हिते प्रसक्तः ।
धराऽऽधिपत्यं[२] सहसा समाप्य
स चाऽऽर्यभाषोद्धरणं व्यधत्त ॥

(८८)

स्वराष्ट्र-मन्त्रित्वमवाप्य केन्द्रे
स्वभाषणैः पुष्ट-क्रिया-कलापैः ।
संप्राप्य कीर्ति विपुलां विधिज्ञः
स्वदेश-हेतोर्दिवमाश्रयत् सः ॥

(८९) (**श्री पुरुषोत्तमदास टंडनः**)

श्री टण्डनो[३] भारत-भूमि-भूतिः
स्व-ज्ञान-लक्ष्म्या 'पुरुषोत्तमोऽसौ ।
स ईश-'दासो' जन-मानसेशः
प्रयागराजं जनुषाऽबुभूषत्[४] ॥

(९०)

स हिन्दि-भाषा-प्रथनाऽनुरक्तः
संमेलन[५]-स्थापनमेष चक्रे ।
प्रयाग एवैष विधान-विज्ञः
समाज-कार्यं प्रमुदा व्यधत्त ॥

---

१. उत्तरप्रदेशे । २. जमींदारी-प्रथोन्मूलनम् । ३. श्री पुरुषोत्तमदास टंडनः (ज० ११ अगस्त १८८२, मृ० १ जुलाई १९६२ ई०) । ४. जन्मना अभूषयत् । ५. प्रयागस्थ-हिन्दी-साहित्य-संमेलनम् ।

(९१)

श्री मालवीयस्य[1] सुशिष्य-भूतः
तपस्विरूपो विपदां सहिष्णुः ।
विहाय सर्वं सुख-साधनं स
यतिव्रतो देश-हिते नियुक्तः ॥

(९२)

समाज-सेवा-व्रतमास्थितोऽयं
कारागृहे च न्यवसत् सुधीरः ।
संशोभ्य चाऽध्यक्षपदं विधान-
सभा-गृहे प्राप सुकीर्तिमिष्टाम् ॥

(९३)

सिद्धान्तवादी शुचिताऽनुरागी
हिन्दी-प्रियो हिन्दि-प्रसार-रक्तः ।
संस्थाप्य हिन्दीं स हि राष्ट्रभाषा-
पदे ददौ राष्ट्रहिताय देहम् ॥

(९४) **(आचार्य नरेन्द्रदेवः)**

नरेन्द्रदेवो[2] विदुषां वरिष्ठः
स्वदेशभक्तः स्वगुणैः प्रसिद्धः ।
शिक्षा-जगत्यां समवाप्य कीर्तिम्
आचार्यभारं स उवाह काश्याम्[3] ॥

(९५)

समाजवाद-प्रथनाऽनुरक्तो
विवेचको वाग्मिवरो वदान्यः ।
शिक्षा-विशेषज्ञ-वरो विपश्चित्
सुलेखको दर्शन-शास्त्र-दक्षः ॥

---

१. श्री मदनमोहन-मालवीयस्य । २. आचार्य नरेन्द्रदेवः (जन्म ३१ अक्टू. १८८९ ई०) । ३. काशी-विद्यापीठे ।

(९६)

वैदुष्य-वाग्मित्व-गुणैरजस्रं
समाजवादोद्धरणेन देशे।
राष्ट्रीय-कार्योद्धरणेन नित्यं
लोकार्चनं प्राप्य दिवं ययौ सः॥

(९७) **(श्री लालबहादुर शास्त्री)**

गुणाकरो लाल-बहादुरोऽसौ[१]
शास्त्रीति ख्यातो वर-वीर-योधः।
त्यागी तपस्वी शुचिताऽनुरागी
जयत्यसौ भारत-भूमि-लालः॥

(९८)

दीने कुले प्राप्य जनिं सुवीरः
स्वपौरुषेणाऽऽप्त-गुणोच्चय-श्रीः।
स्वालम्बनं चात्मबलं निगृह्य
स्वदेश-मूर्धाऽऽभरणं बभूव॥

(९९)

त्यागे रतिं चाऽऽत्मबलेऽनुरक्तिं
देशेऽनुरक्तिं जनताऽनुरक्तिम्।
कार्यानुरक्तिं शुचिताऽनुरक्तिं
समाश्रितो लोकप्रियो बभूव॥

(१००)

प्रधानमन्त्रित्व-पदं श्रितोऽसौ
युद्धे खरे पाकचमूं दधर्ष।
पाकैर्विपाको विनिपात-रूपो
लेभे स्व-शस्त्रास्त्र-विनाश-रूपः॥

---

१. श्री लालबहादुर शास्त्री (ज० २ अक्टू० १९०४, मृ० ११ जन० १९६६ ई०)।

(१०१)

योधो जयत्वेष कृषोवलश्च[1]
उद्घोष-मन्त्रस्य स जन्मदाता ।
शस्त्रास्त्र-वृद्धौ धन-धान्य-वृद्धौ
लेभे यशश्चैष स्व-देश-भक्तः ॥

(१०२)

कारामुपास्यैव मुदाऽष्टवारं
क्लेशानशेषानसहिष्ट धोरः ।
काश्या यशो भारत-भूमि-भागेऽ-
वर्धिष्ट वीरो निज-वीर-कृत्यैः ॥

(१०३)

मृदुः प्रकृत्या युधि धीरमूर्तिः
वीराग्रणीः सार्थक-नामधारी ॥
देशोन्नतौ सन्ततमेव लग्नो
रूस-प्रदेशे दिवमाश्रयत् सः ॥

(१०४)

अन्येऽपि केचित् प्रथिताः सुधीराः
स्वदेशभक्ता निज-देश-भक्त्या ।
तेषां यशोऽप्यक्षरमत्र पूतं
सनामग्राहं कवि-वर्णनार्हम् ॥

(१०५) (**श्री बंकिमचन्द्र चटर्जी**)

कविर्वरो बंकिमचन्द्र-वर्यः
प्रणीय प्रेष्ठं निज-राष्ट्रगानम् ॥
विरच्य चाऽऽनन्दमठं गरिष्ठं
लेभे यशः स्थास्नु स्वदेशभक्त्या ॥

---

१. 'जय जवान' 'जय किसान' इति उद्घोषः ।

(१०६) (श्री स्वामी श्रद्धानन्दः)

स स्वामि-'श्रद्धा'दिक-'नन्द'-वर्यो[1]
यतेर्दयानन्द-वरस्य शिष्यः ।
संस्थाप्य शिक्षां तु गुरोः कुलस्य
स 'कांगड़ी'-[2]जन्म-प्रदो जिगाय ॥

(१०७)

स्वातन्त्र्य-युद्धे सततं प्रवृत्तो
गांधेर्गुरोर्नीति-प्रचारकश्च ।
समर्प्य देशाय स्वकीय-लक्ष्मीं ।
यशोऽक्षरं प्राप स्वदेश-भक्तः ॥

(१०८) (श्री भाई परमानन्दः)

स भ्रातृ-वर्यः परमाऽऽर्य-वीरः[3]
संधुक्ष्य क्रान्तेर्दहनं समन्तात् ।
सोढ्वाऽण्डमाने विषमा विपत्तीः
देशोद्धृतौ सन्ततमेव लीनः ॥

(१०९)

आर्य-ध्वनिं क्रान्ति-ध्वनिं विदेशे
प्रसार्य दीनाऽऽर्त-हिते नियुक्तः ।
आर्यत्व-भावैःपरिपुष्ट-कीर्तिः
देशव्रतः सोऽक्षयकीर्तिमाप ॥

(११०) (श्री अली-बान्धवौ)

स्वातन्त्र्य-युद्धे यवनान् प्रबोद्धुम्
अली-द्वयस्यास्ति[4] महान् सुयोगः ।
वक्तृत्व-शक्त्या निज-देश-भक्त्या
कांग्रेस-नेतृत्वमिमौ व्यधाताम् ॥

---

१. श्री स्वामी श्रद्धानन्दः (महात्मा मुंशीरामः) (जन्म १८५६ ई०, मृ० २३ दिस० १९२६ ई०) । २. गुरुकुल कांगड़ी-विश्वविद्यालयस्य जन्मदाता । ३. श्री भाई परमानन्दः (जन्म १८७६, मृ० १८ दिस० १९४७ ई०) । ४. मौलाना मुहम्मद अली, मौलाना शौकत अली च ।

(१११)

श्री शौकतोऽली च मुहम्मदोऽसौ
स्वदेश-भक्त्याऽऽहृत-मानसौ तौ ।
विरोध-आन्दोलन[1]-प्राप्त-कीर्ती
तौ संन्यधातां यवनाऽऽर्य-प्रीतिम् ॥

(११२) (**श्रीमती एनी बेसेंट**)

एनी वसन्तेयमुदारभावा[2]
समाज-सेवा-व्रतमादिधित्सुः[3] ।
अध्यात्म-शिक्षा-समितेः[4] प्रधाना
लोकोद्धृतौ स्वं समयं निनाय ॥

(११३)

वैदेशिकी चापि स्वतन्त्रतायै
साऽयुद्ध योधेव समाज-निष्ठा ।
स्वायत्ततां स्वीय-प्रशासनं च
साऽघोषयद् देशहिताय मुक्त्यै ॥

(११४) (**श्री रवीन्द्रनाथ ठाकुरः**)

रवीन्द्र-वर्यो[5] गरिमाऽनवद्यो
गीताञ्जलेर्गीत-सुगीत-कीर्तिः ।
देशोद्धृतौ काव्य-समुच्चये च
यशः स लेभे निज-गीति-पद्यैः ॥

(११५) (**श्रीमती सरोजिनी नायडूः**)

सरोजिनी[6] भारत-कोकिलेति
ख्याता गुणैर्देश-विदेश-मध्ये ।
समाज-दीनोद्धरणे निमग्ना
स्वजीवनं देश-हिताय प्रादात् ॥

---

१. खिलाफत-आन्दोलनम् । २. श्रीमती एनी बेसेन्ट (१८४६–१९३३ ई०) । ३. चरितुम् इच्छुका । ४. थियोसोफिकल सोसाइटी इत्येतस्याः । ५. श्री रवोन्द्रनाथ टैगोरः (१८६१–१९४१ ई०) । ६. श्रीमती सरोजिनी नायडूः (१८७९–१९४९ ई०) ।

(११६) (**श्री राजगोपालाचार्यः**)

विज्ञान-वारांनिधिरेष राजो
गोपाल-वर्यो[1] निज-देश-भक्तः ।
स्वातन्त्र्य-सेनापति-कार्य-निष्ठः
सोऽशोभयद् राष्ट्रपतेः पदं च ॥

(११७) (**श्री भीमरावः अम्बेडकरः**)

श्री भीमरावो[2] विधि-शास्त्र-विज्ञो
दीनोद्धृतौ न्यस्त-समस्त-शक्तिः ।
स संविधानं निज-भारतीयं
निर्माय लोकेऽक्षर-कीर्तिमाप ॥

(११८) (**खां अब्दुल गफ्फार खां**)

खां अब्दुलोऽसौ[3] कृतिनां वरिष्ठो
देशार्पित-श्रीर्निज-देश-भक्तः ।
गांधेर्व्रतं बोधयितुं समन्तात्
सीमान्त-क्षेत्रे श्रमभाग् बभूव ॥

(११९)

सीमान्त-गांधीति प्रसिद्धिमाप्तो
रक्तांशुकैः[4] क्रान्ति-निबोधकोऽभूत् ।
सीमान्त-क्षेत्रे यवन-प्रदेशे
स्वातन्त्र्य-युद्धं सफलीचकार ॥

(१२०) (**श्री गणेशशंकर विद्यार्थी**)

विद्यार्थिवर्यो निजदेशभक्तः
प्रान्तोत्तरे क्रान्तिधुरं बभार ।
सुलेखकोऽसौ यवनाऽऽर्य-मैत्रीम्
इच्छन् हतः कीर्तिमवाप शश्वत् ॥

---

१. श्री चक्रवर्ती राजगोपालाचार्यः (१८७९–१९७६ ई०) । २. श्री भीमराव अम्बेडकरः (१८९३–१९५६ ई०) । ३. श्री खान अब्दुल गफ्फार खां । ४. लाल-कुर्ती-दलेन ।

(१२१) (श्री रफी अहमद किदवई)

स किद्वई[1] नाम-गुणैरुदारैः
ख्यातिं गतो देश-हितार्थ-जीवी ।
निरीक्ष्य हिन्दून् यवनान् समं स
बन्धुत्व-भावोद्भवमेव चक्रे ॥

(१२२) (श्री आचार्य जे० बी० कृपलानी)

आचार्यवर्यः कृपलानि-जे० बी०[2]
शिक्षा-विधि-ज्ञो निज-देश-भक्तः ।
कांग्रेस-अध्यक्ष-पदं सुशोभ्य
कीर्त्या युतो गांधि-सृतिं श्रितोऽसौ ॥

(१२३) (श्री आचार्य विनोबा भावे)

आचार्यवर्यस्तु विनोब-भावे[3]
महात्मगांधेः प्रबलस्तु शिष्यः ।
देशाय दत्त्वा निज-जीवनं स
सर्वोदये स्वीयमतिं बबन्ध ॥

(१२४)

भूमेः प्रदानं च श्रमस्य दानं
रक्तस्य दानं समयस्य दानम् ।
सोऽघोषयद् देश-समृद्धि-हेतोः
सर्वस्य-दानं परमं हि दानम् ॥

(१२५) (श्री जयप्रकाश-नारायणः)

'जयप्रकाशो' विजय-प्रकाशो
'नारायणो' वीरवरः सुधीरः ।
'जे० पी०'-ति ख्यातो नय-वर्त्म-विज्ञः
समाजवादे सुरुचिः सहिष्णुः ॥

---

१. श्री रफी अहमद किदवई (१८९४-१९५४) । २. आचार्य जे० बी० कृपलानी (ज० १८८८ ई०) । ३. आचार्य विनोबा भावे । ४. श्री जयप्रकाश नारायणः (ज० १९०१ ई०) ।

(१२६)

क्लेशानशेषानसहिष्ट सोऽयम्
आपातकाले नियमं चरिष्णुः ।
आपातकाल-क्षयमेष दृष्ट्वा
अस्थापयद् लोक-समाज-तन्त्रम् ॥

(१२७)

क्रान्तेर्धुरं वोढुमसौ समर्थः
समग्र-क्रान्ति सततं तनोति ।
सर्वोदयां नीतिमुपास्य चायं
दरिद्र-दीनोद्धरणे समर्थः ॥

(१२८)

आचार-दीक्षा-व्रत-पालनेन
लोकप्रियो लोक-सुनायकोऽसौ ।[1]
निरुध्य लोके त्वधिनायकत्वं
जयत्यसौ दीन-समाज-बन्धुः ॥

(१२९)

स्वातन्त्र्य-युद्धं यदिह प्रवृत्तं
क्रान्त्यात्मकं शान्ति-समन्वितं च ।
महात्म-गांधेस्तु सुनायकत्वे
स्वातन्त्र्यमाप्तं सुखदं वरेण्यम् ॥

(१३०)

स्वातन्त्र्य-रक्षा जनता-समृद्धिः
दरिद्र-दीनाऽन्त्यज-रक्षणं च ।
बन्धुत्व-भावोदय-देशभक्तिः
व्याप्नोतु देशे जन-मङ्गलाय ॥

●

१. 'लोकनायक' इति ख्यातः ।

१. शान्ति-स्तोत्रम्

(वसन्ततिलका वृत्तम्)

(दिवंगतायाः श्रीमत्या ओम्शान्तिद्विवेदिन्याः स्मृतौ विरचितम्)

(१)

प्रातर्भजे भुवनभास्वरि ! भास्वराङ्गीं
चिन्तासमाकुलमतिः करुणावनम्रः ।
दीनो विनीतहृदयो हृदयावतप्तः
त्वां देवि ! दिव्यसुमते ! शरणं प्रपद्ये ॥

(२)

त्वं ब्रह्ममूर्तिरपरा किमु शक्तिरन्या
किं वा जगद्धितकरी करुणा विशिष्टा ।
किं चित्तवृत्तिरथवा जगतो हिताय
त्वां देवि ! दिव्यसुमते ! शरणं प्रपद्ये ॥

(३)

त्वं जीवनं त्वमसि मे मतिरेव शान्ता
त्वं प्राणरूपिणि ! सदा गतिरेव हृद्या ।
ज्योत्स्ना हृदो मम मतेः सुखदा सुधैव
त्वां देवि ! दिव्यसुमते ! शरणं प्रपद्ये ॥

(४)

हे धर्मचारिणि ! सदा सुकृतानुबन्धे !
हे सत्यनिष्ठनिजवृत्ति-कृतात्ममोक्षे !
हे साध्वि ! सत्त्वपरमे ! सुकृतानुयाते !
त्वां देवि ! दिव्यसुमते ! शरणं प्रपद्ये ॥

(५)

हे मानसैकललिते ! दयिते ! दयार्द्रे !
हे ज्ञानभक्ति-करुणा-सुखशान्तिरूपे !
हे स्नेहसौख्य-सुषमा-गुरुतानिधाने !
त्वां देवि ! दिव्यसुमते ! शरणं प्रपद्ये ॥

(६)

ज्ञानं त्वमेव मम देवि ! त्वमेव विद्या
त्वं सौख्यराशिरसि देवि ! त्वमेव कान्ता ।
ज्योतिस्त्वमेव मम लोचनयोः सुधैव
त्वां देवि ! दिव्यसुमते ! शरणं प्रपद्ये ॥

(७)

त्वं मे मतिर्मम गतिर्मम शक्तिरूपा
त्वं मे सुधा मम सदा वसुधा सुधार्द्रा ।
त्वं कान्तिराशिरसि मे मम शान्तिरूपा ।
त्वां देवि ! दिव्यसुमते ! शरणं प्रपद्ये ॥

(८)

त्वं मोह-शोक-दुरितार्ति-विदारणासि
त्वं दुःख-कष्ट-भय-ताप-निवारणासि ।
त्वं शान्ति-सौख्य-करुणा-वरुणालयासि
त्वां देवि ! दिव्यसुमते ! शरणं प्रपद्ये ॥

(९)

त्वं चेतसश्चितिरहो भुवनस्य भर्त्री
शक्तिः शिवस्य सुमतिः सुमतेः सुखार्द्रा ।
ज्योतिः रवेः सुखकरी सुषमा सुधांशोः
त्वां देवि ! दिव्यसुमते ! शरणं प्रपद्ये ॥

(१०)

अर्थोऽसि शब्दनिवहस्य भवस्य भूतिः
चैतन्यशक्तिरपरा जगतो विधातुः ।
त्वं भूति-भक्ति-मति-शक्ति-विरक्तिरूपा
त्वां देवि ! दिव्यसुमते ! शरणं प्रपद्ये ॥

२. भारत-वन्दना

(१)

ज्ञान-विज्ञान-सन्दोहां, क्रान्ति-शान्ति-स्वरूपिणीम् ।
अमरां भारतीं देवीं, वन्दे मातरमन्वहम् ॥

(२)

षष्टि-कोटि-नरैर्युक्तां, द्विषष्टि-कोटि-हस्तकाम् ।
गुणिभिः श्रमिभिर्जुष्टां, वन्दे मातरमन्वहम् ॥

(३)

बङ्ग-पञ्चनदैर्हृद्याम्, असमोत्कल-शोभिनीम् ।
कश्मीर-राजस्थानाढ्यां, वन्दे मातरमन्वहम् ॥

(४)

मध्योत्तर-प्रदेशाभ्यां, विहारेण च भास्वतीम् ।
गुर्जरैस्तमिलैः कान्तां, वन्दे मातरमन्वहम् ॥

(५)

केरलेनान्ध्रकेणेष्टां, हिमाचल-मनोरमाम् ।
महाराष्ट्रेण संदीप्तां, वन्दे मातरमन्वहम् ॥

(६)

कर्णाट-गीत-संगीतां, हरियाणा-विभास्वराम् ।
मेघालयेन संहृष्टां, वन्दे मातरमन्वहम् ॥

(७)

त्रिपुरा-मणिपूर्भ्यां च, सिक्खिमेन मनोहराम् ।
नागालैंड-गुणैर्रम्यां, वन्दे मातरमन्वहम् ॥

(८)

स्वच्छ-कीर्ति-सुधा-सिक्तां, विद्वन्मौक्तिक-मालिनीम् ।
वीरांगना-यशः-शुभ्रां, वन्दे मातरमन्वहम् ॥

(९)

ज्ञान-विज्ञान-संपुष्टैः, राष्ट्रोत्थान-परायणैः ।
क्रान्ति-दूतैः स्तुतां हृद्यां, वन्दे मातरमन्वहम् ॥

(१०)

रोग-शोक-भय-क्रोध-दुःख-दारिद्र्य-नाशिनीम् ।
सर्वज्ञां देवजुष्टां तां, वन्दे मातरमन्वहम् ॥

ग्रन्थकृतो वंश-परिचयः

चकास्त्युत्तर-प्रदेशस्य, पूर्वस्यां दिशि विश्रुतम् ।
गाजीपुरं[1] जनपदं, जाह्नवी-तोय-पावितम् ॥ १ ॥
गृहंभरो[2] ग्रामवरः, तत्राऽऽस्ते प्राज्ञ-सेवितः ।
धीरैर्वीरैः समायुक्तः, प्रथितः क्षत्रकर्मणि ॥ २ ॥
'छेदीलालः' साधुवरः[3], तत्राऽऽसीन्महितः सताम् ।
दानवीरो गुणैः श्रेष्ठो, वैश्य-वंश-विभाकरः ॥ ३ ॥
तस्य सूनुः सतां मान्यो, 'बलराम'[4]-महोदयः ।
जन्मना पावयन्नासीत्, सत्कुलं साधु-सेवितम् ॥ ४ ॥
त्यागी तपस्वी धर्मार्थी, देशार्थं त्यक्त-जीवनः ।
देश-जात्युन्नतौ लग्नः, सदा निष्काम-कर्मकृत् ॥ ५ ॥
अष्टादशाधिके वर्षे, ऊनविंश-शतोत्तरे ।
दिसम्बरस्य मासस्य, षष्ठे[5] शुभदिने तदा ॥ ६ ॥
'वसुमत्यां'[6] सुतो जातः, तस्य 'कपिल'-नामकः[7] ।
ज्वालापुरं गुरुकुलं[8], योऽगाद् ज्ञानोपलब्धये ॥ ७ ॥
लब्ध्वोपाधिं कुलात्तस्माद्, 'विद्याभास्कर'-संज्ञिताम् ।
प्राच्य-प्रतीच्य-विद्या यो, विविधा ह्यात्मसाद् व्यधात् ॥ ८ ॥
यजुर्वेदं सामवेदं, योऽकरोत् कण्ठहारताम् ।
'द्विवेदि'-नाम्ना विख्यातो, ग्रन्थ-त्रिंशक-लेखकः ॥ ९ ॥
संस्कृतोद्धार-संलग्नो, वेद-विद्या-विशारदः ।
भाषाशास्त्र-रुचि-'र्देवो', दश-भाषा-विचक्षणः ॥ १० ॥
'ओम् शान्ति'[9]-मुपायंस्त, साध्वीं शीलवतीं प्रियाम् ।
सप्त-संतति-संयुक्तो, 'भारती'-भाव-पेशलः ॥ ११ ॥
'भारतेन्दु'श्च 'धर्मेन्दुः', 'ज्ञानेन्दुः' 'प्रतिभा'-भिधा ।
'विश्वेन्दु'श्च गुणैः श्रेष्ठः, 'आर्येन्दु'-र्लभतां शिवम् ॥ १२ ॥

●

---

१. गाजीपुर-मण्डलम् । २. गहमर-ग्रामः । ३. पितामहः काश्यपगोत्रोत्पन्नः श्री छेदीलाल साहुः । ४. पितृवर्यः श्री बलरामदास साहुः । ५. जन्म-तिथिः—६ दिसम्बर १९१८ ई० (हाईस्कूल-प्रमाणपत्रानुसारम् १६ दिस० १९१९ ई०) । ६. माता—श्रीमती वसुमतीदेवी । ७. कपिल-देवः । ८. ज्वालापुरीय-गुरुकुल-महाविद्यालयम् । ९. भार्या—श्रीमती ओम्शान्ति-द्विवेदी ।